

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO

Olsztyn, dnia 7 lipca 2016 r.

Poz. 2784

UCHWAŁA NR XVIII/426/16 SEJMIKU WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO

z dnia 28 czerwca 2016 r.

w sprawie przyjęcia „Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2016-2019”.

Na podstawie art. 18 pkt 20 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 roku o samorządzie województwa (Dz. U. z 2016 r. poz. 486) oraz art. 87 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2014 r. poz. 1446 z późn. zm.) uchwala się, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się „Program Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2016-2019” stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Zarządowi Województwa Warmińsko-Mazurskiego.

§ 3. Niniejsza uchwała podlega publikacji w Dzienniku Urzędowym Województwa Warmińsko-Mazurskiego.

§ 4. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia.

Przewodniczący Sejmiku
Województwa Warmińsko-
Mazurskiego

Piotr Żuchowski

Załącznik do Uchwały Nr XVIII/426/16
Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego
z dnia 28 czerwca 2016 r.

**PROGRAM
OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA
WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO
NA LATA 2016-2019**

Olsztyn 2016 rok

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE	3
I. UWARUNKOWANIA FORMALNO-PRAWNE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	5
1. OCHRONA ZABYTEKÓW I OPIEKA NAD ZABYTEKAMI W POLSCE	5
2. PODZIAŁ KOMPETENCJI I OBOWIĄZKÓW W ZAKRESIE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI	8
II. ZASOBY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO	9
1. FORMY OCHRONY ZABYTEKÓW W WOJEWÓDZTWIE WARMIŃSKO-MAZURSKIM	9
2. EWIDENCJA ZABYTEKÓW	12
3. LISTA ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA KULTURALNEGO I NATURALNEGO UNESCO	12
4. ZABYTEKI NIERUCHOME	14
4.1.1. Zespoły urbanistyczne	14
4.1.2. Zespoły ruralistyczne	18
4.2.1. Obiekty sakralne	21
4.2.2. Zespoły dworsko-parkowe	22
4.2.3. Obiekty użyteczności publicznej	26
4.2.4. Architektura obronna	29
4.2.4.1. Założenia średniowieczne	29
4.2.4.2. Założenia nowożytne, fortyfikacje XIX- i XX-wieczne	31
4.2.5. Obiekty techniki	32
4.2.6. Cmentarze	35
5. ZABYTEKI RUCHOME	36
6. ZASOBY ARCHEOLOGICZNE	41
7. NIEMATERIALNE DZIEDZICTWO KULTUROWE	43
III. OCENA STANU ZASOBÓW ORAZ OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	45
1. ANALIZA SWOT DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO	45
IV. CELE I KIERUNKI DZIAŁAŃ PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTEKAMI WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO	48
1. CEL 1: ZESPOLENIE I KOORDYNACJA FORM I METOD OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	48
2. CEL 2: DĄŻENIE DO UTRZYMANIA OBIEKTÓW ZABYTEKOWYCH W JAK NAJLEPSZYM STANIE, ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM OBIEKTÓW I ZESPOŁÓW CHARAKTERYSTYCZNYCH DLA WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO	48
3. CEL 3: OPIEKA NAD ZABYTEKAMI RUCHOMYMI	51
4. CEL 4: STWORZENIE OPTIMALNYCH WARUNKÓW DLA PROWADZENIA DZIAŁALNOŚCI MUZEALNEJ	52
5. CEL 5: OPIEKA NAD ARCHEOLOGICZNYM DZIEDZICTWEM WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO	52
6. CEL 6. OCHRONA DZIEDZICTWA NIEMATERIALNEGO	53
7. CEL 7. PRAKTYCZNE WYKORZYSTANIE ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	53
V. ANEKSY	56
ANEKS NR 1. PARKI KULTUROWE PROPONOWANE DO UTWORZENIA W WOJEWÓDZTWIE WARMIŃSKO-MAZURSKIM	56
ANEKS NR 2. OBIEKTY I ZESPOŁY PROPONOWANE DO UZNANIA ZA POMNIKI HISTORII NA TERENIE WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO	57

ANEKS NR 3. POMNIKI HISTORII PROPONOWANE DO OBJĘCIA OCHRONĄ UNESCO W RAMACH LISTY ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA.	58
ANEKS NR 4. POWIĄZANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO Z DOKUMENTAMI PROGRAMOWO-STRATEGICZNYMI SZCZEBŁA KRAJOWEGO I REGIONALNEGO	59
ANEKS NR 5 „KONWENCJE I POROZUMIENIA MIĘDZYNARODOWE”	61

WPROWADZENIE

Konieczność opracowania wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami wynika z art. 87 ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz. U. z 2014 r., poz.1446 z późn. zm.) (zwana dalej Ustawą). „*Program Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2016-2019*” (zwanego dalej Programem) jest dokumentem o charakterze uzupełniającym w stosunku do innych dokumentów strategiczno-programowych, służący podejmowaniu działań dotyczących inicjowania, wspierania oraz koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego, a także upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego przez samorząd województwa. Myślą przewodnią opracowania Programu jest uznanie potrzeby zachowania zasobów regionalnego dziedzictwa kulturowego za ważny czynnik wpływający na kształtowanie się tożsamości regionalnej i promocji turystycznej. Program ma określić cele, do jakich należy dążyć w zakresie opieki nad zabytkami: wskazywać konieczne do wykonania zadania i sugerować sposoby ich realizacji poprzez określenie podstawowych założeń organizacyjnych, finansowych, edukacyjnych, promocyjnych. Przyjęcie przez sejmik województwa w formie uchwały „*Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2016-2019*” nie jest przejawem działalności prawotwórczej, nie jest to bowiem akt prawa miejscowego mający charakter aktu powszechnie obowiązującego. Program jest natomiast aktem polityki administracyjnej i jako taki służyć powinien podejmowaniu planowych działań dotyczących inicjowania, wspierania i koordynowania badań, prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego przez samorząd województwa.

Dokument programowy został sporządzony z inicjatywy Zarządu Województwa Warmińsko-Mazurskiego (Uchwała Nr 22/239/15/V Zarządu Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 28 kwietnia 2015 r.) i opracowany w Departamencie Kultury i Edukacji Urzędu Marszałkowskiego Województwa Warmińsko-Mazurskiego przy współudziale *Zespołu do spraw opracowania projektu „Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2016-2019*” (Uchwała Nr 30/312/15/V Zarządu Województwa Warmińsko Mazurskiego z dnia 9 czerwca 2015 r.), w skład którego weszli przedstawiciele podmiotów realizujących zadania z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Program opracowany został na cztery lata, w trakcie jego realizacji prowadzony będzie monitoring, dzięki któremu, możliwe będzie uwzględnienie nowych uwarunkowań prawnych, społecznych i gospodarczych, co pozwoli na sprecyzowanie lub modyfikację przyjętych kierunków działania. Program na lata 2016-2019 jest aktualizacją „*Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2012-2015*” (Uchwała Nr XIII/240/11 Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 28 grudnia 2011 r.), który był aktualizacją pierwszego „*Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2008-2011*” (opracowany przez Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Olsztynie, aktualnie Oddział Terenowy Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddział w Olsztynie).

Program określa cele i kierunki działań, według których powinien być realizowany. Kierunki te określone są w odniesieniu do całego województwa warmińsko-mazurskiego jako regionu

administracyjnego. Nie odnoszą się jedynie do władz województwa, których bezpośredni wpływ na działalność chociażby instytucji sprawujących w różnej formie opiekę nad zabytkami jest ograniczony do pewnych wybranych instytucji.

Program ma na celu, zgodnie z art. 87 ust. 2 Ustawy, „w szczególności:

- 1)włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju,*
- 2)uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,*
- 3)zahamowanie procesów degradacji i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,*
- 4)wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,*
- 5)podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,*
- 6)określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe z wykorzystaniem tych zabytków,*
- 7)podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.”*

W Programie identyfikuje się najważniejsze cele i kierunki działań, w zakresie będącym przedmiotem programu, w odniesieniu do terytorium województwa warmińsko-mazurskiego, których adresatem są nie tylko władze województwa ale również instytucje sprawujące w różnej formie opiekę nad zabytkami.

Rezultatem realizacji Programu powinno być osiągnięcie odczuwalnej i akceptowanej społecznie poprawy w zakresie: stanu zachowania i utrzymania obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie województwa warmińsko-mazurskiego, szeroko pojmowanego zasobu dziedzictwa kulturowego oraz zachowania krajobrazu kulturowego.

Obowiązkiem władz publicznych w tym względzie jest z kolei pobudzanie i usprawnianie mechanizmów regulujących kwestie tej opieki oraz tworzenie i wspieranie inicjatyw mających taką opiekę na celu.

Określone w Programie cele i kierunki działań są zgodne z ustaleniami krajowych i wojewódzkich dokumentów strategicznych oraz programowych. Równocześnie wskazane w Programie zadania do realizacji i proponowane rozwiązania odpowiadają ustawowym regulacjom ochrony zabytków w Polsce.

Kluczowe dokumenty strategiczno-programowe krajowe i wojewódzkie:

- Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014-2017,
- Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju 2030,
- Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego do 2025 roku (Uchwała nr XXVIII/553/13 Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 25 czerwca 2013 r.),

- Regionalny Program Operacyjny województwa warmińsko-mazurskiego na lata 2014 - 2020 (Uchwała nr 22/227/14/IV Zarządu Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 8 kwietnia 2014 r.),
- Plan zagospodarowania przestrzennego województwa warmińsko-mazurskiego (Uchwała nr VII/164/15 Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 27 maja 2015 r.).

I. UWARUNKOWANIA FORMALNO-PRAWNE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

1. Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami w Polsce

1.1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej

Ochrona zabytków, dawnych materialnych i niematerialnych dóbr kultury jest obowiązkiem konstytucyjnym Państwa. W myśl art. 5 Konstytucji RP *„Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego (...)*. Istotnym elementem tego dziedzictwa są zabytki, które w swych niematerialnych wartościach są dobrem wspólnym. Art. 82 Konstytucji wskazuje, iż *„obowiązkiem Obywatela (...) jest troska o dobro wspólne”*, z kolei art. 6 Konstytucji stanowi, że *„...Rzeczpospolita Polska, stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury (...)”*.

1.2. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Podstawą prawną ochrony zabytków w Polsce jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2014 r., poz.1446 z późn. zm.), która reguluje zasady ochrony i opieki nad zabytkami, definiuje pojęcie zabytku, określa: formy ochrony, kompetencje organów ochrony zabytków (w tym administracji rządowej i samorządowej), formy finansowania opieki nad zabytkami, ich ewidencjonowania etc.

Zabytek, w myśl Ustawy, to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Ustawa nakłada na organy administracji publicznej obowiązek (art. 4):

- zapewnienia warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowania i utrzymania,
- zapobiegania zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków,
- udaremniania niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków,
- przeciwdziałania kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę,
- kontroli stanu zachowania i przeznaczenia zabytków,
- uwzględniania zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Opieka nad zabytkiem, sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza, polega w szczególności, na zapewnieniu warunków (art. 5):

- naukowego badania i dokumentowania zabytku,
- zapobiegania zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków,

- prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku,
- zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie,
- korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości,
- popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Ponadto Ustawa definiuje m.in. podstawowe pojęcia z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami oraz przedmiot, zakres, formy i sposób ich ochrony. W myśl tejże Ustawy, ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania (art. 6):

1) zabytki nieruchome będące w szczególności:

- krajobrazami kulturowymi,
- układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- dziełami architektury i budownictwa,
- dziełami budownictwa obronnego,
- obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- cmentarzami,
- parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

2) zabytki ruchome będące w szczególności:

- dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
- wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
- materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2012 r., poz. 642 z późn. zm.),
- instrumentami muzycznymi,
- wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
- przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

3) zabytki archeologiczne będące w szczególności:

- pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- cmentarzyskami,
- kurhanami,
- relikami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej (art. 6.1.pkt.3 lit.d).

Ponadto „ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej” (art. 6.2.).

1.3. Ustawa o samorządzie województwa

Ustawa o samorządzie województwa z dnia 5 czerwca 1998 r. (Dz. U. z 2016 r., poz. 486) stanowi, iż samorząd województwa określa strategię rozwoju województwa, uwzględniającą w szczególności pięć głównych celów (art. 11.1.). Aż trzy spośród nich odnieść można bezpośrednio do spraw związanych z zabytkami i środowiskiem kulturowym, a są to:

- pielęgnowanie polskości oraz rozwój i kształtowanie świadomości narodowej, obywatelskiej i kulturowej mieszkańców, a także pielęgnowanie i rozwijanie tożsamości lokalnej,
- zachowanie wartości środowiska kulturowego i przyrodniczego przy uwzględnieniu potrzeb przyszłych pokoleń,
- kształtowanie i utrzymanie ładu przestrzennego.

Ustawa ta określa też dziewięć elementów składowych polityki rozwoju województwa prowadzonej przez samorząd wojewódzki (art. 11.2). Wśród nich do interesujących kwestii odnosi się zapis o wspieraniu rozwoju kultury oraz ochrona i racjonalne wykorzystywanie dziedzictwa kulturowego.

Jak stanowi powyższa ustawa (art. 14.1.), samorząd województwa wykonuje zadania o charakterze wojewódzkim określone ustawami, m.in. w zakresie: pkt 3) kultury i ochrony jej dóbr, pkt 7) zagospodarowania przestrzennego.

1.4. Ustawa o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu

Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 roku zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz. U. z 2015 r., poz. 774 z późn. zm.) nie aspiruje do kompleksowego wprowadzenia rozwiązań przewidzianych Europejską Konwencją Krajobrazową. Podstawowym jej założeniem było zminimalizowanie zakresu dokonywanych zmian legislacyjnych, przy jednoczesnym uzyskaniu znaczącego efektu z punktu widzenia ochrony krajobrazu.

Ustawa nie wprowadza własnych przepisów ochrony krajobrazu, czyni to poprzez zmiany ustaw o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, o drogach publicznych, o podatkach i opłatach lokalnych, o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, o ochronie przyrody, w prawie budowlanym, w kodeksie wykroczeń.

Powyższa ustawa ma pomóc samorządom w uporządkowaniu m.in. obecności reklam w przestrzeni publicznej oraz pozwolić zadbać skutecznie o ład przestrzenny i ochronę krajobrazu. W dużym zakresie zajmuje się kwestią form i lokalizacji małej architektury, reklam, ogrodzeń itp.

Najistotniejszym aspektem nowego prawa jest nałożenie na wojewódzkie organy samorządowe obowiązku sporządzania, nie rzadziej niż raz na 20 lat, audytu krajobrazowego, którego celem jest zapewnienie właściwej ochrony krajobrazów będących źródłem tożsamości narodu polskiego, a także mając na uwadze, by krajobraz był oceniany w szczególności z punktu widzenia przyrodniczego i kulturowego znaczenia danego krajobrazu, częstości występowania na obszarze kraju oraz stanu zachowania. Zadania te mają być realizowane m.in. poprzez:

- identyfikację, charakterystykę i waloryzację rodzajów krajobrazów występujących na danym terenie,
- wskazanie krajobrazów szczególnie cennych, nazywanych krajobrazami priorytetowymi (wskazanie zagrożenia dla rozpoznanych krajobrazów priorytetowych - analiza tych zagrożeń poprzez zawarte w audycie rekomendacje i wnioski).

W dużym zakresie ustawa zajmuje się też kwestią lokalizacji i form małej architektury, reklam, ogrodzeń itp., co leży w kompetencji gmin i będzie regulowane w drodze uchwał rady gminy czy miasta.

2. Podział kompetencji i obowiązków w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa organizację organów ochrony zabytków.

Do organów tych zalicza:

- ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje Generalny Konserwator Zabytków,
- wojewodę, w imieniu którego zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje wojewódzki konserwator zabytków (art. 89.).

Na szczeblu wojewódzkim organem zajmującym się ochroną zabytków jest wojewódzki konserwator zabytków, którego powołuje i odwołuje wojewoda za zgodą Generalnego Konserwatora Zabytków (art. 91 ust. 1).

Do zadań wojewódzkiego konserwatora zabytków Ustawy (art. 91 ust. 4) „*należy w szczególności:*

- 1) realizacja zadań wynikających z krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,*
- 2) sporządzanie, w ramach przyznanych środków budżetowych, planów finansowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,*
- 3) prowadzenie rejestru i wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz gromadzenie dokumentacji w tym zakresie,*
- 4) wydawanie, zgodnie z właściwością, decyzji, postanowień i zaświadczeń w sprawach określonych w ustawie oraz w przepisach odrębnych,*
- 5) sprawowanie nadzoru nad prawidłowością prowadzonych badań konserwatorskich, architektonicznych, prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych i innych działań przy zabytkach oraz badań archeologicznych,*
- 6) organizowanie i prowadzenie kontroli w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,*
- 7) opracowywanie wojewódzkich planów ochrony na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych oraz koordynacja działań przy realizacji tych planów,*
- 8) upowszechnianie wiedzy o zabytkach,*
- 9) współpraca z innymi organami administracji publicznej w sprawach ochrony zabytków”.*

Ustawa zakłada również istnienie ciał opiniotawczo-doradczych. Na szczeblu centralnym jest nim Rada Ochrony Zabytków, działająca przy ministrze właściwym do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego (art. 97) oraz Główna Komisja Konserwatorska, działająca przy Generalnym Konserwatorze Zabytków (art. 98). Na szczeblu wojewódzkim organem opiniotawczym w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami jest Wojewódzka Rada Ochrony Zabytków, działająca przy wojewódzkim konserwatorze zabytków.

Ustawa definiuje obowiązki oraz kompetencje samorządu terytorialnego w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Do obowiązków samorządu województwa wynikających z ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami należy w szczególności:

- sporządzanie (na okres 4 lat) wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami (art. 87),
- uwzględnianie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju województwa, planów zagospodarowania przestrzennego województwa (art. 18. ust.1.).

II. ZASOBY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO

Ochrona i opieka nad zabytkami, aby była skuteczna, powinna być realizowana w oparciu o rzetelną wiedzę dotyczącą ich wartości i znaczenia dla województwa. Równie ważną jest kwestia rozpoznania występujących problemów związanych między innymi ze stanem zachowania poszczególnych obiektów, reagowania na występujące zagrożenia, a co za tym idzie powstrzymania dalszej degradacji zabytków oraz ich otoczenia.

Niniejsza, ogólna charakterystyka zasobu, przy uwzględnieniu powyższych uwarunkowań, ma na celu pomoc w sformułowaniu zadań i celów, które służyć będą realizacji działań na rzecz ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego regionu.

W pierwszej kolejności wskazane zostały podstawowe definicje i ogólne dane o zasobach wynikające z uwarunkowań prawnych oraz z działalności organów odpowiedzialnych za sprawowanie ochrony nad zabytkami. Następnie scharakteryzowano zasób z uwzględnieniem grup i typów obiektów, by w końcu dokonać ich wartościowania oraz wyłonić elementy charakterystyczne dla specyfiki regionu.

1. Formy ochrony zabytków w województwie warmińsko-mazurskim

W Ustawie (art. 7) wskazane zostały formy ochrony zabytków:

1.1. Rejestr zabytków

Rejestr zabytków, a dokładnie wpis do rejestru zabytków jest jedną z form ochrony zabytków w rozumieniu Ustawy.

Do rejestru zabytków wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. Do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku.

Wpis do rejestru zabytku ruchomego może nastąpić na wniosek właściciela zabytku, natomiast w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia tego zabytku za granicę albo wywiezienia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej,

artystycznej lub naukowej wojewódzki konserwator zabytków może dokonać wpisu z urzędu (art. 10 ust. 1 i 2).

Na terenie województwa taki rejestr prowadzi wojewódzki konserwator zabytków (art. 8 Ustawy).

Warmińsko-Mazurski Wojewódzki Konserwator Zabytków kierujący Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków w Olsztynie wraz z delegaturami w Elblągu i Ełku, prowadzi rejestr zabytków zlokalizowanych na terenie województwa warmińsko-mazurskiego.

Rejestr zabytków województwa warmińsko-mazurskiego prowadzony jest dla trzech kategorii zabytków: zabytków nieruchomych (księga rejestru A), zabytków ruchomych (księga rejestru B) oraz zabytków archeologicznych (księga rejestru C).

W rejestrze zabytków nieruchomych województwa warmińsko-mazurskiego jest ponad 5 tys. decyzji. Nie oznacza to jednak, że jest tyle samo obiektów objętych ochroną, ponieważ niektóre decyzje obejmują zespoły zabudowy, składające się czasem nawet z kilkunastu obiektów (np. zespoły dworsko-folwarczne, zespoły koszar, węzły kolejowe i inne). Tak więc liczba decyzji nie jest tożsama z liczbą obiektów wpisanych do rejestru. Należy także podkreślić, iż w rejestrze zabytków znajdują się także obiekty, które kwalifikują się do skreślenia z rejestru (część z nich fizycznie nie istnieje). Istnieje także grupa zabytków, które oczekują na ujęcie w rejestrze, a w ich sprawie toczą się postępowania administracyjne dotyczące objęcia ich ochroną lub jeszcze nie zostały w ich przypadku takie postępowania wszczęte. Ponadto wpis do rejestru zabytków historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania decyzji o wpisie do rejestru wchodzących w skład tych układów lub zespołów zabytków. Taka też sytuacja ma miejsce w przypadku naszego województwa.

W wielu miastach mimo, że układ urbanistyczny objęty jest już ochroną poprzez wpisanie do rejestru, to i tak najbardziej wartościowe jego elementy – budowle obejmowane są ochroną indywidualną.

Wg danych NID (stan na 31.12.2014 rok) do rejestru zabytków wpisanych było 5895 obiektów nieruchomych z obszaru województwa warmińsko-mazurskiego. Stanowi to blisko 9% wszystkich obiektów w Polsce i sytuuje region na 3 pozycji w kraju. Blisko 35% obiektów w rejestrze to budynki mieszkalne, 18% cmentarze i tereny zieleni – parki, ogrody, 12% obiekty sakralne, 9% zabudowa folwarczna, po 5% obiekty rezydencjonalne (pałace, dwory), budowle użyteczności publicznej i budynki gospodarcze. Pozostała grupa obiektów to m.in. obiekty obronne, zamki, zabudowa przemysłowa, założenia przestrzenne.

1.2. Pomnik historii

Za pomnik historii uznaje się zabytek o znaczeniu ponadregionalnym, dużych wartościach historycznych, naukowych i artystycznych, posiadający znaczenie dla dziedzictwa kulturowego Polski. Zabytek zostaje uznany za pomnik historii w drodze rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa kulturowego.

W dniu 6 października 2005 r. Rada Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury przyjęła i zarekomendowała do stosowania „*Kryteria i procedury uznawania obiektu za Pomnik Historii*”. Według przyjętych kryteriów Rada wydaje opinie o zgłaszanych wnioskach.

Na terenie województwa warmińsko-mazurskiego za pomnik historii uznano trzy zespoły:

- **„Frombork – zespół katedralny”** Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 8.09.1994 r. (Monitor Polski nr 50 z 1994 r., poz. 414). Obszar zespołu zabytkowego obejmuje zespół katedralny, przebiega wzdłuż ul. Kopernika, dalej na południe ścieżką w wąwozie do ul. Katedralnej, dalej ul. Katedralną, Krasickiego, aż do ul. Kopernika.
- **„Grunwald – Pole Bitwy”** (Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 września 2010 r. Dz. U. z 2010 r., nr 184 poz. 1235). Obszar pomnika historii "Grunwald - Pole Bitwy" obejmuje łąki i tereny zalesione, zespół pomnikowy oraz ruiny kaplicy pobitewnej i zajmuje teren pomiędzy szosami Stębark - Grunwald i Stębark – Łodwigowo.
- **„Kanał Elbląski”** (Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 stycznia 2011 r. Dz. U. z 2011 r., Nr 20 poz. 100). Obszar pomnika historii „Kanał Elbląski” obejmuje układ drogi wodnej Kanału Elbląskiego łączący jeziora: Druzno, Piniewo, Sambród, Ruda Woda, Bartężek, Ilińsk, Drwęckie, Pauzeńskie, Szelaż Wielki, Szelaż Mały, Karnickie, Dauby, Jeziorak, Mały Jeziorak wraz ze związanymi z nimi:
  - 5 pochylniami — Całuny, Jelenie, Oleśnica, Kąty, Buczyniec,
  - 4 śluzami — Miłomłyn, Zielona, Ostróda, Mała Ruś,
  - 4 wrotami ochronnymi — Miłomłyn, Buczyniec, Ligowo, Zagadka,
  - 5 jazami — Miłomłyn, Zielona, Iława, Samborowo, Ostróda, a także innymi przynależnymi do kanału elementami systemu urządzeń hydrotechnicznych.

1.3. Park kulturowy

Park kulturowy tworzy gmina na podstawie uchwały rady gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Park kulturowy tworzy się w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.

Zasady postępowania przy powoływaniu parków kulturowych określa dokument pn. *„Zasady tworzenia parku kulturowego, zarządzania nim oraz sporządzania projektu jego ochrony. Materiały instruktażowe dla gminnych samorządów terytorialnych, autorów planów ochrony, wojewódzkich i samorządowych konserwatorów zabytków”*, przyjęty i zarekomendowany w dniu 6 października 2005 r. do stosowania przez Radę Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Na terenie woj. warmińsko-mazurskiego jest ustanowiony jeden park kulturowy. Uchwałą Rady Gminy Giętrzą XL /447/ 2010 z dnia 22 kwietnia 2011 r. w sprawie zatwierdzenia Planu Ochrony Parku Kulturowego Warmińskiej Drogi Krajobrazowej Giętrzą-Woryty został utworzony Park Kulturowy Warmińskiej Drogi Krajobrazowej Giętrzą – Woryty.

1.4. Ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Na podstawie Ustawy oraz przepisów odrębnych (w tym m.in. ustawy z dnia 27 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym Dz. U. z 2015 r., poz.199 z późn. zm.) przy sporządzaniu:

- miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy,
- decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej,
- decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej,
- decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego,

uwzględnia się ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami. Sporządzenie dokumentów leży odpowiednio w kompetencjach samorządu gminnego i zarządców obiektów infrastruktury.

2. Ewidencja zabytków

Ewidencję zabytków stanowią zarówno zabytki wpisane, jak i nie wpisane do rejestru zabytków.

Ewidencję zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków w formie kart ewidencyjnych (art.22 ust. 2 Ustawy), zaś ewidencję z terenu gmin prowadzi wójt (burmistrz, prezydent miasta) w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych (art.22 ust. 4).

Ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru oraz inne zabytki nieruchome ujęte w gminnej ewidencji zabytków, a także parki kulturowe uwzględnia się w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (art.19 ust. 1).

Ewidencja zabytków jest podstawą dla sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy (art.21). Rozpoznanie zasobów, stanu zachowania obiektów zabytków pozwala na wskazanie zagrożeń oraz sposobów reagowania w celu ochrony i powstrzymania degradacji zewidencjonowanych zabytków oraz ich otoczenia. Dlatego obiekty te ujęte zostają w programach opieki oraz wskazane do ochrony w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

3. Lista Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO

Lista Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO została ogłoszona po raz pierwszy w 1978 r. Wcześniej, w 1972 r. ONZ podjęła rezolucję w sprawie uruchomienia międzynarodowego systemu ochrony światowej spuścizny kulturalnej i naturalnej. Wówczas przyjęto „Konwencję w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego”, w której zdefiniowano pojęcie dziedzictwa kulturalnego. Obejmuje ono:

- zabytki: dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, groty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki,
- zespoły budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swoją architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową, powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki,
- miejsca zabytkowe, dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego.

Na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego nie występuje żaden obiekt wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO.

Związek Gmin Kanału Ostródzko-Elbląskiego i Pojezierza Iławskiego rozpoczął procedurę wpisania Kanału Elbląskiego na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO.

4. Zabytki nieruchome

Województwo warmińsko-mazurskie leży w północno-wschodniej części Polski, w obrębie ukształtowanych przez wieki krain historycznych: Warmii, Mazur i Powiśla.

Ponadto, w niewielkim zakresie region obejmuje fragment historycznej ziemi chełmińskiej z Lubawą i Nowym Miastem Lubawskim oraz niewielki skrawek Poborza – części historycznego Mazowsza.

Odmienna historia tych ziem odzwierciedla się w krajobrazie oraz w zachowanym bogactwie materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego. W regionie wyodrębnić można kilka charakterystycznych grup zabytków nieruchomych, które zostały opisane w poniższych podrozdziałach.

4.1. Zespoły urbanistyczne i ruralistyczne

4.1.1. Zespoły urbanistyczne

Na terenie woj. warmińsko-mazurskiego znajduje się obecnie 49 miast. W 1945 r. obszar ten liczył 53 miejscowości posiadających prawa miejskie. Zaraz po wojnie 14 z nich utraciło prawa miejskie z powodu znacznego wyludnienia. Były to: Barciany, Biskupiec Pomorski, Dąbrówno, Frombork, Kisielice, Miłakowo, Miłomłyn, Młynary, Pasym, Pieniężno, Sępole, Srokowo, Wielbark i Zalewo. Ponownie odzyskały je: Frombork (1959), Sępole i Pieniężno (1973), Młynary (1984), Kisielice (1986), Miłomłyn (1998), Pasym (1997), Zalewo (1987), Miłakowo (1998).

Obecnie na terenie województwa istnieje 9 historycznych ośrodków miejskich funkcjonujących na prawach gminy wiejskiej: Barciany, Biskupiec, Dąbrówno, Srokowo, Wielbark, a także Kurzętnik, który stracił prawa miejskie jeszcze w średniowieczu, Dłutowo, którego miejskość była jedynie krótkim epizodem (1532-1578) i Janowo, które prawa miejskie utraciło w 1869 r.

Z uwagi na czas lokacji miasta województwa warmińsko-mazurskiego można podzielić na 3 grupy:

1) miasta zakładane w średniowieczu (XIII w.–XV w.):

Barciany (1359), Barczewo (1364), Bartoszyce (1332), Biskupiec Pomorski (1325), Biskupiec Reszelski (1395), Bisztynek (1385), Braniewo (1254), Dąbrówno (1325/26), Dobre Miasto (1329), Działdowo (1344), Elbląg (1246), Iława (1305), Frombork (1310), Górowo Iławeckie (1335), Janowo (1421), Jeziorany (1338), Kętrzyn (1357), Kisielice (1331), Kurzętnik (1330), Lidzbark Warmiński (1308), Lidzbark (1325), Lubawa (1303-1311/1326), Miłakowo (1490), Miłomłyn (1335), Młynary (1329), Morąg (1327), Mrągowo (1405), Nidzica (1381), Nowe Miasto Lubawskie (1325), Olsztyn (1353), Orneta (1313), Olsztynek (1359), Ostróda (1329), Pasłęk (1297), Pasym (1386), Pieniężno (1312), Reszel (1337), Sępole (1351), Srokowo (1405), Susz (1305), Tolkmicko (1299/1351), Zalewo (1305),

2) miasta nowożytne (XVI w. – XVIII w.):

Biała Piska (1722), Ełk (1560), Giżycko (1612), Mikołajki (1722), Olecko (1560), Orzysz (1725), Pisz (1645), Ryn (1723), Szczytno (1723), Węgorzewo (1571).

3) ośrodki miejskie powstałe w 2. połowie XX w.:

Korsze (1962), Ruciane Nida (1958).

Większość miast z terenu województwa warmińsko-mazurskiego to miasta zakładane w okresie średniowiecza. Lokacje te opierały się najczęściej na prawie chełmińskim, tylko nieliczne na prawie lubeckim.

Porównując z założeniami miejskimi regionów sąsiednich, można stwierdzić, iż tutejsze układy urbanistyczne były stosunkowo niewielkie. Centrum każdego z nich stanowił centralnie usytuowany prostokątny lub kwadratowy rynek. Głównymi dominantami były ratusz oraz kościół parafialny. Miasta te cechowała również regularna sieć ulic, a większość z nich otoczona została murami miejskimi. Elementem, który często uzupełniał perspektywę widokową była sylweta zamku. Ośrodki zakładane na prawie chełmińskim powstały ze znacznie mniejszym rozmachem i widocznymi cechami lokalnego prowincjonalizmu (np. Olsztyn, Ostróda, Kętrzyn, Olsztynek, Reszel, Biskupiec, Barczewo i inne)

Nieco odmiennym typem były miasta portowe (hanzeatyckie), takie jak Braniewo, Elbląg, Frombork, i Tolkmicko. Ich układ podporządkowany był charakterowi ośrodka, stąd większość ulic zmierzała ku nabrzeżu portowemu. Wprawdzie prawo lubeckie w swych podstawowych założeniach nie odbiegało od prawa magdeburskiego i późniejszego chełmińskiego, stąd również w miastach portowych występuje centralnie usytuowany rynek, często z ratuszem pośrodku. Niemniej jednak ciężar życia publicznego był przesunięty w kierunku portu, który wyznaczał kierunki rozwoju gospodarczego miasta. Intensywny rozwój tego typu miast w okresie średniowiecza spowodował, iż poziom ich zabudowy znacznie przewyższał poziom zabudowy innych średniowiecznych założeń miejskich w regionie. Wśród miast hanzeatyckich obecnego województwa warmińsko-mazurskiego, szczególnie wysoki poziom rozwoju w okresie średniowiecza osiągnął Elbląg. Świadczyć o tym może chociażby mieszczańska murowana zabudowa przyrynkowa.

Osobny typ miasta stanowią Kisielice i Iława, które nie przystają do żadnego z wcześniej wspomnianych modeli. Mimo, iż prawa miejskie nadane im zostały w pierwszym okresie procesów urbanistycznych (np. Iława 1305 r., Kisielice 1331 r.) to lokacje te nie do końca były efektem planowej akcji Zakonu Krzyżackiego. Oba ośrodki stanowiły prywatną własność, przy czym należy podkreślić, iż Iława w charakterze prywatnego miasta przetrwała aż do początku XIX w. W chwili obecnej trudno mówić o pierwotnym kształcie Kisielic, gdyż pozostałością tamtych czasów jest jedynie kościół, a na obszarze historycznego miasta znajdują się obecnie nieużytki.

Średniowieczne założenia miejskie przetrwały w niemal niezmiennym kształcie do XIX w. Tylko niektóre z nich wcześniej wykształciły załączki przedmieść.

Po sekularyzacji Zakonu i utworzeniu księstwa, a jeszcze później królestwa pruskiego znaczenie zyskały niektóre osady i osiedla wiejskie rozwijające się na zapleczu założeń obronnych. Podniesione do rangi miasta tworzyły układ charakteryzujący się brakiem wykształconego, jednolitego placu targowego. Były to tzw. miasta ulicówki, gdzie szeroka ulica pełniła funkcję rynku (np. Pisz, Węgorzewo w XVII w. oraz Ryn, Orzysz i Biała Piska, Szczytno w wieku XVIII).

Zespoły urbanistyczne woj. warmińsko-mazurskiego przetrwały w swej praktycznie niezmienionej postaci do XVIII w., kiedy to ruszył proces rozbiórki średniowiecznych murów obronnych. Zlikwidowanie tej bariery przestrzennej wraz z jednoczesnym pozyskaniem znacznej ilości budulca spowodował poszerzenie przestrzeni miejskiej poprzez rozwój mieszkalnych przedmieść. Był to sposób ówczesnych władz na przeprowadzenie akcji modernizacyjnej miast. W wyniku tej rozbiórki pozyskano znaczne ilości budulca, jednak na pełen efekt tej akcji czekać trzeba było jeszcze prawie 100 lat.

Istotną cezurę w rozwoju przestrzennym miast woj. warmińsko-mazurskiego stanowi wiek XIX. Czynnikiem, który w istotny sposób stymulował ten proces stała się w tym wypadku budowa i późniejszy rozwój linii kolejowej na terenie dawnych Prus Wschodnich. Szczególne znaczenie miała tutaj budowa głównej traktacji Toruń – Wystruć. W tym okresie wykształciło się też kilka charakterystycznych typów zabudowy miejskiej. W nawiązaniu do sieci kolejowej powstały towarzyszące jej zespoły zabudowy kolejowej – obiekty dworcowe, powiązana z funkcjonowaniem infrastruktura kolejowa i zabudowania z nią związane, jak również budynki mieszkaniowe przeznaczone dla pracowników kolei. Takie obiekty mieszkaniowe w wielu ośrodkach miejskich po dziś dzień tworzą zwarte zespoły, czytelne jako malownicze wnętrza w strukturze przestrzeni miejskich.

Rozwój kolei pociągnął za sobą szeroki rozwój przemysłu, który ujęty w strefy lokalizowany był w bezpośrednim sąsiedztwie linii kolejowej. Te przemysłowe konglomeraty, stanowiące ważny akcent przestrzenny miały znaczny wpływ na krajobraz nie tylko dawnych, ale również współczesnych miast.

Rozwój miast i gwałtowny wzrost liczby mieszkańców, związany z przeprowadzoną w XIX w. reformą agrarną, spowodowały konieczność poprawy warunków sanitarnych oraz poziomu życia. Powstawały wówczas pierwsze wodociągi, z towarzyszącymi im wieżami ciśnień, które po dziś dzień często stanowią dominantę w zabudowie miast. Budowano również pierwsze gazociągi z charakterystycznymi cylindrycznymi zbiornikami. Zaczęto także dostrzegać walory krajobrazowe i rekreacyjne jezior znajdujących się w granicach administracyjnych miast, a także konieczność stworzenia miejsc wypoczynku dla stale wzrastającej liczby mieszkańców. Powstały w tym czasie obiekty sportowe, kąpieliska i skwery, którym towarzyszyła rozbudowana infrastruktura gastronomiczno-handlowa.

Kolejnym istotnym faktem, mającym charakter miastotwórczy, było powstawanie na terenach tutejszych miast garnizonów wojskowych w XIX i XX w. Prusy Wschodnie położone na rubieżach Rzeszy były strategiczne dla niemieckiej obronności. Konieczna z tego względu obecność wojska stymulowała tym samym rozwój urbanizacji. Powstające wówczas olbrzymie zespoły koszarowe wymusiły kolejne zmiany w przestrzeniach śródmiejskich.

Rozkwit przeżywała wówczas również zabudowa mieszkaniowa. Wykształcony pod koniec XIX w. typ kamienicy czynszowej dominuje w zabudowie rozwijających się przedmieść, często przyjmując formy bardzo ozdobne. W wystroju fasad przeważały uniwersalne motywy późnego historyzmu. Czasami obiektom towarzyszyła lokalnie wypracowana secesja, np. w Olsztynie, Biskupcu Reszelskim, Reszlu, Ełku, Jezioranach. Te nieliczne już przykłady świadczą o tym, iż podobnych obiektów było znacznie więcej.

W czasie I wojny światowej znaczna część miast – zwłaszcza w regionie Mazur – uległa dotkliwym zniszczeniom. Na terenie całej ówczesnej prowincji pruskiej straty poniosło 35 ośrodków miejskich i 1900 gmin wiejskich. Odbudowa miast po zniszczeniach I wojny światowej trwała z górą 10 lat (1915-1925) i objęła głównie ośrodki położone we wschodniej i południowej części obecnego województwa (Działdowo, Ełk, Gołdap, Nidzica, Olsztynek, Szczytno). W swych założeniach była ona akcją zaplanowaną z dużym rozmachem, prowadzoną pod kuratelą państwa i z jego dużą pomocą finansową. Głównym założeniem było uporządkowanie oblicza miast dawnych Prus Wschodnich i nadania im charakteru bardziej atrakcyjnego i nowoczesnego. Stąd też zamysł przeprowadzenia niezbędnych korekt urbanistycznych i regulacji, które skutkować miały zmianami w dotychczasowym rozplanowaniu. Postanowiono również wykorzystać efekt zniszczeń wojennych, aby nadać nowy charakter zabudowie śródmiejskiej, rezygnując z odbudowy w krytykowanym i mało wartościowym stylu z przełomu stuleci i kładąc nacisk na elementy regionalizmu. Niestety, nie wszystkie z tych założeń udało się zrealizować, nie mniej jednak większość realizacji zachowanych do czasów współczesnych stanowi z uwagi chociażby na prostotę rozwiązań i dobrą integrację z otaczającym je krajobrazem cenną spuściznę tamtego okresu.

W latach 20- i 30-tych XX w. podjęto wiele działań zmierzających do poprawy warunków mieszkaniowych poprzez rozwój taniego, jednorodzinnego budownictwa. Okres ten dla zabudowy mieszkaniowej miast Warmii i Mazur oznaczał przede wszystkim realizowane idee osiedli – ogrodów, które w odniesieniu do przedmieść wielu miast, po dziś dzień utrzymują swoje podstawowe walory w postaci prostoty rozwiązań i harmonii z otaczającym je krajobrazem. Te zwarte zespoły zabudowy mieszkaniowej usytuowanej pośród zieleni do dziś przetrwały w większości ośrodków miejskich. Okres ten przyniósł też fascynację modernizmem, który wyraźnie odcisnął się w miejskiej architekturze mieszkaniowej. Proste, kubiczne bryły, oszczędne w detalu, tworzyły układy powtarzalnych budynków jedno- i wielorodzinnych, powstających na zasadzie modułowej – znamiennej dla modernizmu. Dobrze zachowane zespoły tej architektury przetrwały do dnia dzisiejszego m.in. w Ornecie, Lidzbarku Warmińskim i Olsztynie.

Harmonijny rozwój układów przestrzennych miast zaobserwowany na przestrzeni stuleci został w wielu przypadkach bezpowrotnie zakłócony działaniami II wojny światowej oraz późniejszą polityką przestrzenną. Niejednokrotnie założeniem powojennych urbanistów była nie tylko szeroko pojęta odbudowa realizowana według nowych koncepcji, lecz również destrukcja ocalałej jeszcze zabytkowej zabudowy. Działania tego typu mimo, iż obserwowane były w całym kraju, na terenie Warmii i Mazur zostały szczególnie wzmocnione z uwagi na uwarunkowania historyczne. Wyobcowanie i brak więzi regionalnych oraz przywiązania do ziemi i kulturowej spuścizny wręcz zachęcał do niszczenia zastanego dziedzictwa materialnego. Współczesny obraz takich miast jak Braniewo, Dobrze Miasto, Frombork, Iława, Miłomłyn, Młynary, Gołdap, Olecko, Ostróda, daleko odbiega od obrazu miasta historycznego, z dobrze czytelnym układem przestrzennym i wielowiekową zabudową. Należy jednak podkreślić, iż ów proces destrukcji nie przebiegał w sposób równomierny w całym regionie, co pozwoliło na zachowanie w niektórych miastach znacznej części zabytkowej zabudowy. Taki stan rzeczy można zaobserwować m.in. w Reszlu, Ornecie, Lubawie, Jezioranach, Barczewie, Mrągowie, Pasymiu, Pasłęku, Górowie Iławeckim. W innych ośrodkach natomiast zachowały się cenne pojedyncze obiekty architektury bądź mniejsze kwartały historycznej zabudowy (m.in. Olsztyn, Elbląg, Ełk, Biskupiec, Węgorzewo, Szczytno, Kętrzyn).

4.1.2. Zespoły ruralistyczne

Krajobraz wiejski województwa warmińsko-mazurskiego jest silnie zdefiniowany przez historyczne formy osadnicze. Pierwotna struktura, związana z pruską organizacją plemienną została praktycznie zatarta. Zachowana do dnia dzisiejszego sieć osadnicza oraz jej formy przestrzenne ukształtowane zostały w okresie planowej i systematycznej akcji kolonizacyjnej, prowadzonej najpierw przez państwo krzyżackie, później pruskie.

Kolonizacja średniowieczna koncentrowała się w północnej i zachodniej części państwa krzyżackiego i nie obejmowała południowo-wschodnich rubieży, porośniętych puszcza. Granica zwartej i regularnej sieci osadniczej kończyła się na linii Nidzica – Szczytno – Ryn – Gołdap. Obszary puszczańskie zasiedlano w wiekach XVI i XVII, w ramach tzw. kolonizacji mazowieckiej (napływ osadników z Mazowsza) oraz osadnictwa szkatułowego. Późniejsze procesy migracyjne i gospodarcze wprowadziły liczne zmiany w krajobrazie osadniczym, nie wpłynęły jednak w zasadniczym stopniu na zmianę kształtu istniejących osiedli wiejskich. Zasadnicze przekształcenia krajobrazu rolniczego, w większości o charakterze negatywnym, miały miejsce dopiero w drugiej połowie XX w.

Podstawowe, historyczne typy rozplanowania wsi, jakie występują w regionie to owalnica i ulicówka. We wsiach założonych na planie owalnicy zabudowa usytuowana jest wzdłuż dwóch, łączących się przy wjeździe i wyjeździe dróg opasujących owalny, pierwotnie pusty plac. W przypadku ulicówki zabudowa ciągnie się wzdłuż drogi wiejskiej, po obu jej stronach. W okresie średniowiecza wsie lokowano tu najczęściej na planie owalnicy (m.in. Nawiady w powiecie mrągowskim, Wrzesina, Nowe Kawkowo i Stęki w powiecie olsztyńskim, Królewo i Niebrzydowo Wielkie w powiecie ostródzkim, Grom, Łupowo i Trelkowo w powiecie szczycieńskim), znacznie rzadziej na planie ulicówki. Ta ostatnia typowa była, jak już wspomniano dla osadnictwa nowożytnego, które koncentrowało się w południowo-wschodniej części regionu (wśród wielu innych są to m.in. Rummy, Jeruty, Gawrzyżałki, Olszyny, Jerutki, Faryny w powiecie szczycieńskim, Cierzpięta, Dobry Lasek w pow. piskim). Swego rodzaju modyfikacją jest ulicówka nadjeziorna, w której regularna zabudowa znajduje się z jednej strony drogi, zaś z drugiej jest jezioro (Siemiany w pow. iławskim, Rusek Wielki i Sapłaty w pow. szczycieńskim, Zgon w pow. mrągowskim, czy wreszcie Woryty i Stępiń w pow. olsztyńskim, gdzie jezioro zostało osuszone).

Zarówno ulicówki, jak i owalnice rozrastały się, przekształcały w ciągu wieków. W ten sposób powstały wielodrożnice – wsie, w których pierwotny układ został wzbogacony o szereg poprzecznych dróg czy rozwidleń. Tak się działo zwłaszcza w przypadku wsi dużych, parafialnych czy gminnych, wśród których można wymienić m.in. Purdę, Gietrzwałd, Dźwierzuty. Proces ten nie ominął miejscowości, które, mimo, iż nie były ośrodkami władzy świeckiej czy kościelnej, także podlegały przekształceniom. Do takich należą m.in. wsie Miętkie, Krutyń, Liwa, Mingajny czy Boguszewo.

Zasadnicze zmiany w krajobrazie osadniczym Warmii i Mazur zaszły w wieku XIX. Było to związane z reformami agrarnymi z pierwszej połowy tego stulecia, uwłaszczeniem chłopów i separacją gruntów oraz parcelacją majątków ziemskich. W toku tych procesów część gospodarstw przeniosła się poza obszar zwartej zabudowy, tworząc tak zwane kolonie, znajdujące się w większym lub mniejszym oddaleniu od wsi. Ponadto w krajobrazie rolniczym pojawiły się nowe jednostki osadnicze, jakimi były osiedla zakładane na początku XX w. na terenach poparcelacyjnych. Charakteryzuje je znaczne rozluźnienie zabudowy oraz zredukowanie programu funkcjonalnego do jednego lub dwóch

budynków (Pilwa w pow. węgorzewskim, Mażany w pow. kętrzyńskim). Nowym elementem były też osiedla domów przeznaczone dla pracowników niewielkich zakładów produkcyjnych (cegielnie, tartaki), względnie wznoszone w ramach realizacji programu taniego budownictwa mieszkaniowego, promowanego przez państwo. Były to zwarte i regularne układy, świadomie kształtowane jednostki przestrzenne.

Zabudowa wiejska w województwie warmińsko-mazurskim jest drewniana i murowana, z przewagą tej ostatniej. Budownictwo murowane zaczęło wypierać zabudowę drewnianą w 2 połowie XIX w., choć na pewnych obszarach, a szczególnie w południowej i wschodniej części regionu, tradycyjna drewniana zabudowa utrzymywała się stosunkowo długo. Tym niemniej już na początku XX w. typowym elementem wiejskiej zabudowy stał się murowany budynek mieszkalny, z murowanymi lub drewniano-murowanymi zabudowaniami gospodarczymi.

W przypadku zabudowy drewnianej najbardziej powszechna była konstrukcja zrębowa, w XIX w. nastąpiła modyfikacja na konstrukcję zrębowo-słupową. Na północy regionu i w jego zachodniej części popularna była konstrukcja słupowo-ramowa, inaczej zwana ryglową. Elementem regionalnym były podcienia szczytowe i znacznie rzadziej spotykane narożne oraz wnekowe, wspólne dla pewnych obszarów Mazur i historycznej Warmii oraz silnie wysunięte podcienia frontowe typowe dla zachodniej i północnej części regionu. Zdecydowana większość zabudowy wiejskiej Warmii i Mazur to budownictwo murowane. Trudno tu wyróżnić grupy czy odmiany charakterystyczne dla poszczególnych części regionu. Najogólniej można je podzielić na dwa typy: budynki tynkowane oraz budynki wznoszone z czerwonej, licowej cegły. Te ostatnie stały się charakterystycznym elementem pejzażu Warmii i Mazur.

Warto tu również kilka słów poświęcić architekturze stylizowanej. Na fali narastających od drugiej połowy XIX w. procesów, związanych z rodzącą się wówczas ideą regionalizmu, w wielu krajach Europy zaczęto poszukiwać stylu narodowego, inspirowanego rodzimą kulturą ludową. W rezultacie powstało szereg budynków, których architektura zawierała elementy tradycji budowlanej właściwej dla danego regionu. Na Warmii i Mazurach taką grupę tworzą przede wszystkim budynki wznoszone w ramach odbudowy po I wojnie światowej. Występują one głównie w południowej i wschodniej części województwa (powiaty mazurskie) i tworzą zwartą grupę budowli, o charakterystycznych i dobrze rozpoznawalnych cechach. Wyróżniające je elementy regionalne (odeszkowanie szczytów, podcienia, stylizowane pazdury i wiatrownice, bramy wjazdowe, itp.) zaczerpnięte zostały z mazurskiej tradycji budowlanej. Są to zarówno domy mieszkalne wraz z zabudowaniami gospodarczymi, które tworzą całe zespoły zabudowy mieszkalno-gospodarczej (murowana zabudowa we wsiach Spaliny, Występ, Kolonia, Zabrost Wielki oraz drewniana wsi Hejdyk i Klon), jak również pojedyncze zagrody (np. Świętajno, Sypitki, Stacze, Ziemiany, Suczki). Bardzo interesująca jest grupa obiektów użyteczności publicznej. Dotyczy to zwłaszcza budynków szkolnych, wśród których należy wymienić chociażby Jaśkowo, Rakowo Piskie, Kwik, Onufryjewo, Ublik, w powiecie piskim oraz Sędrowo i Kowalik w powiecie szczycieńskim.

Istotnym elementem zespołów ruralistycznych są obiekty kultu. Architektura sakralna oraz cmentarze zostaną omówione w osobnych rozdziałach. Do innych obiektów kultu należą kapliczki i krzyże przydrożne, występujące zasadniczo tylko na obszarze historycznej Warmii. Pojedyncze obiekty tego typu, spotykane poza granicami dominium warmińskiego należą do wyjątków (związane z kościołem lub gospodarstwem należącym do katolików, bądź wzniesione po 1945 r.). Do tej pory nie wykonano

pełnej inwentaryzacji kapliczek i krzyży. Występują one niemal w każdej wsi warmińskiej, często w liczbie 2-5. Na całej Warmii jest ich ok. 1500 (w gorszym lub lepszym stanie zachowania), natomiast liczba krzyży nie została oszacowana. Równie istotnym i powszechnym w całym regionie elementem krajobrazu wiejskiego są pomniki upamiętniające mieszkańców parafii poległych w czasie I wojny światowej, wykonywane w formie tablic, kamieni czy większych form przestrzennych, najczęściej obsadzone szlachetnymi gatunkami drzew.

Ważnym elementem zabudowy wsi są obiekty o funkcjach publicznych lub usługowych, zazwyczaj wyróżniające się formą oraz sposobem zagospodarowania otoczenia. Należą do nich przede wszystkim plebanie, poczty, karczmy, zajazdy, kuźnie, szkoły, dróżnicówki, remizy strażackie i posterunki graniczne. Większość tych obiektów – wyłączając plebanie i niektóre budynki szkolne – straciła swoje historyczne funkcje. Adaptacja budynków do nowych potrzeb pociągnęła za sobą daleko idące przekształcenia formy, czasami prowadzące do całkowitego zatarcia pierwotnego kształtu i funkcji. Niektóre, nieużytkowane, zginęły całkowicie z pejzażu wsi.

Elementem kształtującym krajobraz wiejski jest sieć drogowa, kolejowa oraz infrastruktura gospodarczo-przemysłowa. Historyczna sieć dróg, w swoim zasadniczym zrębie została ukształtowana w czasach średniowiecza. Od XVIII w. drogi w Prusach obsadzone były drzewami. W XIX w. wytyczając i budując nowe drogi, wzorem starych obsadzano je drzewami. W ten sposób powstała charakterystyczna dla krajobrazu Warmii i Mazur sieć alei przydrożnych, stanowiąca jeden z wyróżników regionu. Sieci drogowej towarzyszyła odpowiednio zorganizowana infrastruktura, wiadukty i mosty często, drogowskazy tj. wysokie ciosane kamienie na rozstajach dróg, rzędy ciosanych kamieni na poboczach dróg.

4.2. Dzieła architektury i budownictwa

4.2.1. Obiekty sakralne

Architektura sakralna tworzy wyraźną i odrębną grupę zabytków województwa warmińsko-mazurskiego. Wyróżnikiem regionu jest murowana, wzniesiona z czerwonej cegły licowej świątynia, o rodowodzie gotyckim lub cechach neogotyckich. Drewniane kościoły zachowały się jedynie w nielicznych przypadkach. Należą do nich świątynie w Wieliczkach (1676) w pow. oleckim i Ostrykole (1667) w pow. elckim, oraz kościoły w Rychnowie (1713) i Pietrzwaldzie (1715) w pow. ostródzkim. Jedyną zwartą, aczkolwiek nieliczną grupę świątyń drewnianych stanowią kościoły z terenu powiatu nowomiejskiego (Lubawa – kościół św. Barbary, Rożental, Szvarcenowo, Tylice, Złotowo, Rumian). Do wyjątków należą też kościoły o konstrukcji ryglowej, wśród których znajdują się poewangelickie kościoły w Jerutkach, Piszcu i Pasłęku oraz przeniesiony z terenu Żuław kościół pw. bł. Doroty z Mątownów w Elblągu.

Charakterystyczne dla regionu są świątynie murowane. Wyraźną i liczną grupę stanowią ceglane kościoły gotyckie, budowane od połowy XIV aż do końca XVI w. Wyróżnia je stylowa i jednorodna forma oraz wysoki poziom warsztatu budowlanego. Jedną z najlepszych i najbardziej reprezentatywnych realizacji jest warownia i kościół katedralny we Fromborku (1330-1388). Znakomitą grupę średniowiecznych świątyń tworzą gotyckie fary, w tym bazylika w Orniecie (1340 – 2 poł. XV w.), kościoły halowe z drugiej połowy XV i początków XVI w. w Jezioranach Reszlu, Barczewie i Olsztynie, zespół kolegiacki w Dobrym Mieście (ok. 1350 – 1400), kościół pw. św. Jerzego w Kętrzynie sprzężony z systemem murów obronnych (ok. 1330 – po 1500), kościoły farne w Bartoszycach (ok. 1330 – przed 1487), Pasłęku (p. XIV w. – ok. 1350), Morągu (ok. 1320 – 3 ćw. XIV w.), Pasymiu (4 ćw. XV w.), Sępólnu (ok. 1360 – XIV w.). Równie ciekawy zespół gotyckiej architektury ceglanej tworzy liczna grupa świątyń wiejskich. Należy tu wymienić m.in. Sątopy, Unikowo, Kiwity, Wozławki, Lwowiec, Sątoczno, Tłokowo, Radostowo, Parys, Długobór.

W czasach nowożytnych słabnie natężenie ruchu budowlanego. Powstaje grupa kościołów ewangelickich budowanych w miejsce starszych, zniszczonych świątyń. Czasami są to jeszcze zapóźnione refleksy sztuki gotyckiej (np. Węgorzewo, Dźwierzuty), najczęściej jednak pozbawione dekoracyjnych form architektonicznych, budowle oparte na schemacie prosto zamkniętej sali, z wieżą, realizujące w architekturze luterkański postulat prostoty i ubóstwa (m.in. Boguchwały, Strużyna, Stębark, Szczytno).

Zespół budowli o dużych walorach architektonicznych i wartościach artystycznych tworzą kościoły pielgrzymkowe, budowane w XVII i XVIII w. na terenie katolickiej Warmii lub w jej bezpośrednim sąsiedztwie. Perłą sztuki wczesnego baroku jest niewątpliwie sanktuarium w Stoczku Klasztornym, zaś najwspanialszą na tym obszarze realizacją baroku wileńskiego jest sanktuarium w Świętej Lipce. Do grupy barokowych kościołów pielgrzymkowych należą ponadto Międzyzlesie, Krosno, Chwałęcín, Głotowo, kościół pw. św. Rocha w Tłokowie, kościół pw. św. Krzyża w Braniewie.

W pierwszej tercji XIX w. powstaje dość jednorodna grupa kościołów ewangelickich, o cechach klasycystycznych (np. Dobrze Miasto, Giżycko, Lidzbark Warmiński, Orneta, Wielbark). Projekty budowli opracowywano w Berlinie, w urzędzie do spraw budowlanych, na czele którego stał Karl Friedrich Schinkel, jeden z najwybitniejszych architektów niemieckich. Kościoły te noszą wyraźne

cechy stylu schinklowskiego, toteż jego związek z powstającymi wówczas budowlami zdaje się być niekwestionowany.

Ożywienie ruchu budowlanego przyniósł wiek XIX. W jego drugiej połowie oraz na początku następnego stulecia powstaje liczna grupa budowli o cechach neogotyckich, odwołujących się bądź do bardziej uniwersalnych form gotyku niemieckiego (np. Spychowo, Wejsuny, Gawrzyjałki, Wiśniowo Ełckie), bądź rodzimej tradycji budowlanej (np. Kobałty, Biesowo, Dywity, Brąswałd). Zupełnie wyjątkowym miejscem jest sanktuarium maryjne w Gietrzwałdzie z dobudowanym neogotyckim prezbiterium, jedno z najbardziej znanych miejsc kultu religijnego na Warmii oraz ośrodek ruchu polskiego. Dość zwartą stylistycznie i formalnie grupę stanowią świątynie chrześcijańskie innych wyznań, zwłaszcza kościoły baptystów. Mieszczą się one w powszechnym wówczas nurcie architektury neogotyckiej. Są to m.in. Szczytno, Świętajno, Szymany.

Okres modernizmu przyniósł niewiele realizacji. Niewątpliwie jedną z najlepszych jest obecny kościół bazylianów w Węgorzewie czy znacznie zniszczona kaplica baptystów w Trelkowie.

Oddzielną grupę stanowią synagogi i klasztor starowierców z molenną.

Żydzi zaczęli osiedlać się w Prusach dopiero w XIX w. i nie utworzyli tu licznej grupy wyznaniowej. Tym niemniej w kilku ośrodkach miejskich stworzyli gminy wyznaniowe, a tym samym wzniesli synagogi i założyli cmentarze. Do dnia dzisiejszego na terenie województwa zachowały się nieliczne materialne świadectwa ich religii i kultury, do których należą synagoga w Barczewie, synagoga w Dąbrównie, dawny dom oczyszczenia na cmentarzu żydowskim w Olsztynie.

Starowiercy, staroobrzędowcy, raskolnicy to wyznawcy prawosławia, którzy odrzucili reformy wprowadzone w XVII w. przez patriarchę Nikona. Prześladowani w Rosji, osiedlili się we wschodniej Polsce. Na Mazury przybyli na początku XIX wieku z ziemi suwalsko-sejneńskiej. Dzieje mazurskich staroobrzędowców są ściśle związane z klasztorem starowierców z molenną pod wezwaniem Zbawiciela i Trójcy Świętej w Wojnowie. Obiekt należy do najlepiej zachowanych urządzonych świątyń staroobrzędowców, istniejących do dzisiaj w Polsce.

4.2.2. Zespoły dworsko-parkowe

Wielka własność ziemska w Prusach zaczęła kształtować się w XIII w. W początkowym okresie przeważał typ niewielkiego majątku rycerskiego. Pierwsze rezydencje mieszkalne miały charakter obronny. Pozostały po nich relikt w postaci piwnic lub fragmentów murów wtopionych w późniejsze budowle (np. Galiny, Markowo, Bażyny, Jegławki, Nakomiady, Ponary). Szczególnym przykładem był zamek w Szymbarku, jedyna rezydencja mieszkalna o rodowodzie średniowiecznym zachowana do czasów najnowszych (spalony w 1946 r., obecnie zachowany w stanie ruiny).

O wpływach renesansu na pruską architekturę rezydencjonalną wiemy niewiele. Budowlą o cechach renesansowych był dwór w Wilkowie Wielkim, który wybudował Ludwik Rauter, takim był również wzniesiony przez Botho Eulenburga pałac w Galinach. Powszechna była tendencja zastępowania form późnogotyckich, istniejących jeszcze pod koniec XVI w., przez formy wczesnobarokowe, rozwijające się od początku XVII w. Rozkwit epoki baroku to koniec XVII i pierwsza połowa XVIII stulecia. Wyróżniała się grupa budowli projektowanych i wznoszonych przez wybitnych architektów, często pozostających na usługach domu panującego. Do nich należały rozbudowane, monumentalne założenia, położone między podjazdem, a ogrodem (np. Drogosze, Słobity, Gładysze, Kamieniec,

Arklity), jak również budowle o skromniejszych i prostszych formach, które nawiązywały do ducha baroku klasycyzującego (np. Nakomiady, Galiny, Ponary, Dawidy, Karwiny).

Najbardziej monumentalne i reprezentacyjne założenia należały do najznamienitszych rodów. Kamieniec, nazywany przez współczesnych „*Wersalem królestwa Pruskiego*”, od 1705 r. własność rodu Finck von Finckenstein, wzniesiono w latach 1716-1720 według projektów pracującego w Berlinie i Poczdamie Jeana de Bodta. Spośród licznych siedzib książęcego rodu zu Dohna jedną z najważniejszych były Słobity. Pałac wzniesiono na przełomie XVII i XVIII w., a prace w jego wnętrzu oraz wokół trwały do trzeciej ćwierci XVIII w. Należy podkreślić wyjątkowość skali oraz znakomity poziom artystyczny zarówno architektury, jak i wnętrza rezydencji. W przypadku Słobit interesujący był również, położony w odległości około kilometra od rezydencji, kompleks folwarczny, wzniesiony w latach 1718-1725 według projektu Johanna Caspara Hindersina. Pałac w Gładyszach, rezydencja Dohnów-Schlodien, uważany był za jeden z lepszych przykładów baroku holenderskiego w Prusach Książęcych. Wzniesiony został w latach 1701-1704 według projektów Jeana de Bodta.

Jedną z ocalałych do dnia dzisiejszego na terenie województwa warmińsko-mazurskiego barokowych rezydencji królewskich jest pałac w Drogoszach, zaprojektowany przez Johna von Collasa, a wzniesiony w latach 1710-1714. Wyróżniał się on zarówno pod względem poziomu artystycznego, jak i wspaniałości wystroju wnętrza.

Jedną z najpóźniejszych monumentalnych realizacji epoki baroku były Arklity. Wzniesiona w 1782 r. późnobarokowa rezydencja imponowała monumentalnością formy oraz harmonią proporcji.

Niezwykłym przedsięwzięciem, może nawet bardziej interesującym pod względem krajobrazowym niż architektonicznym, był pałac w Sztynorcie, własność rodu Lehndorffów. O wyjątkowości tego miejsca decydowało zarówno jego położenie, jak i układ przestrzenny założenia.

Równie interesujący jest zespół budowli operujących mniejszą skalą i oszczędniejszą formą, nawiązujących do ducha baroku klasycyzującego, czasami też bliskich rodzimej tradycji. Była to grupa bardzo różnorodna, w kilku przypadkach charakteryzująca się wysokim poziomem artystycznym, obejmująca zarówno budowle o charakterze pałacowym, jak i znacznie mniejsze. Należy tu wymienić rezydencję Dohnów w Karwinach, wybudowaną w latach 1713-1715 przez Johna von Collasa, dwór w Dawidach, wzniesiony na zlecenie Dohnów w latach 1730-1731 według projektów Johanna Caspra Hindersina, pałac w Nakomiadach, zaprojektowany przez warszawskiego architekta Józefa Piołę, wybudowany w latach 1704-1706 na zlecenie Jana Hoverbecka, pałac w Ponarach z początku XVIII w., dwór w Bażynach wznoszony etapami (XVII-XVIII w.), dwór w Jaśkowie, wybudowany w XVIII w., jak również powstające na terenie biskupiej Warmii barokowe pałace w Bęsi i Smolajnach. Prezentowane przykłady tworzą grupę budowli o indywidualnych formach, odzwierciedlających upodobania i gust mecenasa, wznoszonych na potrzeby znamienitych rodów, dla podkreślenia ich potęgi i prestiżu.

Powszechnym typem wiejskiej siedziby, który wykształcił się w Prusach w XVIII w., był niewielki, parterowy, jednokondygnacyjny dwór, przykryty dachem czterospadowym lub naczółkowym, często wzbogacony o ryzalit, ganek bądź werandę. Spośród wielu przykładów można wymienić dwory w Jędrychowcie, Pniewie, Tejstymach (pierwszy dwór), Nowej Guji, Jarnoławie, Powodowie. Był to najbardziej popularny wzorzec miejscowej architektury rezydencjonalnej. Bardzo chętnie sięgano do niego jeszcze w następnych stuleciach. Przez cały XIX, a nawet i w wieku XX powstawały

wznoszone według tego schematu siedziby (dwór w Drulitach przed przebudową, Łęgwarowo, Glitajny, Jęłmuń).

Właściwy klasycyzm, odwołujący się nie tylko do zewnętrznej formy, ale również do ducha tradycji starożytnej, był krótkim, lecz dość znamienym epizodem w historii pruskich rezydencji. Przede wszystkim zaznaczyli tu swoją obecność wybitni architekci europejskiego formatu. Należał do nich Karl Friedrich Schinkel, autor projektu dla Skandawy oraz Dawid Gilly, któremu przypisuje się autorstwo pałacu w Łankiejmach i Wysokiej. Jedną z ciekawszych realizacji XIX-wiecznych był też, niezachowany, pałac w Bejnunach, który należał do rodziny Farenheid, słynny zwłaszcza z powodu zgromadzonej tam kolekcji rzeźb i malarstwa. W kręgu architektury klasycystycznej umieścić należy znacznie późniejszy, bo wybudowany około 1844 r. pałac w Skandławkach o surowej i monumentalnej formie, z dominującym w elewacji wielkim portykiem.

Wieki XIX i XX przyniosły mnogość stylów nie tylko w wiejskiej architekturze rezydencjonalnej. Okres ten obfitował w formy różnorodne, często malownicze, trudne czasami do jednoznacznego klasyfikowania stylistycznego. To epoka odradzających się neostylów, to również czas powstawania architektury o formach łączących różne okresy stylowe.

Ogromną popularnością cieszył się w Prusach, jak i zresztą w całej architekturze niemieckiej, neogotyck. Pojawił się już latach 30-tych XIX w. (przebudowy ryzalitów w Sztynorcie i skrzydła pałacowego w Galinach), jego rozkwit zaś przypada na drugą połowę stulecia. Powstawały budowle malownicze, wznoszone w duchu romantyzmu, wykorzystujące całe bogactwo form i detalu budownictwa średniowiecznego. Do miejscowej tradycji gotyku ceglanego nawiązywały pałace w Sorkwicach (1850-56, spalony w czasie I wojny światowej, odbudowany zgodnie z pierwowzorem w latach 1922-23) i Karnicach (ok. 1856) wzniesione z czerwonej cegły, z wykorzystaniem charakterystycznego detalu architektonicznego. W tym kręgu znajdują się również rezydencje w Jegławkach (1848) i Bezledach, wzniesione w duchu gotyku angielskiego, jak również znacznie skromniejsze, z elementami zdobnictwa gotyckiego Rodele (1859-1861), Szestno, Zalesie, a także nawiązujące już tylko dalekim echem do formy gotyckiej, łączące cechy innych stylów Judyty (1862-1863), bądź Nisko (XIX-XX w.). O popularności neogotyku i sile jego oddziaływania świadczyć może przebudowa starych, rodowych siedzib pruskich. W tym duchu dokonano gruntownej przebudowy, barokowej rezydencji w Prośnie. Wybudowany w XVII w. pałac przebudowano gruntownie w latach 1860-75, nadając budowli charakter zamczyska z potężną, malowniczą wieżą widokową w narożniku. Tego typu przebudowy były w Prusach w drugiej połowie XIX w. dość powszechne. Do największych realizacji należała regotyżacja barokowej rezydencji Hindenburgów w Łęgowie, czy też pałacu w Bałoszczach.

Z końcem XIX i na początku XX w. zaczęły powstawać budowle monumentalne, stanowiące godną oprawę dla wzrastających w potęgę nowych rodów. Zapotrzebowaniu na posiadanie rezydencji właściwie odzwierciedlającej status i prestiż właściciela odpowiadał neobarok. Były to budowle monumentalne, o rozbudowanych formach i zróżnicowanej bryle, nakryte dachem mansardowym, często wzbogaconym o malownicze wieżyczki, z charakterystycznym detalem (tympiony, spływy wolutowe, wielkie porządki), poprzez formę i detal wyraźnie odwołujące się do architektonicznej tradycji baroku. Do takich rezydencji należały: Mieduniszki Wielkie, wzniesione w XIX w., przebudowane na początku XX w., Biała Olecka, wybudowana na początku XX w., Łężany (około 1910 r.).

Na koniec trzeba wspomnieć o budowlach eklektycznych, które wznoszono od drugiej połowy XIX do lat 30-tych XX w. To grupa najbardziej niejednorodna, zróżnicowana pod względem formy i wartości artystycznej. W grupie tej znajdują się zarówno budowle silnie osadzone w tradycji (Kałki, Gierłoż, Tymawa), jak też budowle o bardzo malowniczych, miejscami silnie zróżnicowanych formach (np. Sztyldak, Bądko, Trutnowo). Ciekawym zjawiskiem są też siedziby przypominające raczej wille podmiejskie (np. Banaszkki, Szkotowo) niż wiejski dwór.

Założenia ogrodowe na omawianym terenie to przeważnie niewielkie, kilkuhektarowe parki - ponad połowa - do 4 ha powierzchni. Na podstawie obecnego rozpoznania zaledwie kilkanaście obiektów można nazwać wielkoobszarowymi kompozycjami przestrzennymi o powierzchni ponad 50 ha. Pozostałe to w dużej części założenia 5- i 10- hektarowe oraz grupa kilkunastohektarowych.

Usytuowane są one nierównomiernie, większość z nich znajduje się na terenach północnych i częściowo zachodnich, najmniej na terenach południowo-wschodnich. Konsekwencją istnienia posiadłości ziemskich było występowanie znacznej grupy zabytkowych zespołów rezydencjalno-parkowych. Artystyczna i zabytkowa wartość poszczególnych obiektów jest bardzo zróżnicowana, ale tworzą one specyficzny krajobraz kulturowy mocno związany z regionem.

Większość założeń ogrodowych ukształtowana została w ciągu XIX w. zgodnie z panującymi ówczesnie tendencjami, w formie krajobrazowych, swobodnych kompozycji. Komponując park w pełni wykorzystywano piękno i różnorodność naturalnego krajobrazu, sadzono rodzime i introdukowane gatunki drzew i krzewów. Część z nich powstała w wyniku przekształceń wcześniejszych XVII- i XVIII-wiecznych założeń ogrodowych i parkowych. Trzeba tu jednak zaznaczyć, iż w kompozycji wielu z nich zachowały się elementy dawnych założeń regularnych. W obręb kompozycji parkowej włączano cmentarze rodowe. Często kształtowanie przestrzeni wychodziło poza granice parku i obejmowało otaczający krajobraz.

Na terenie Prus Wschodnich działali znani i uznani w całej Europie: projektanci ogrodów jak Joseph Lenné, m.in. autor projektu ogrodu botanicznego w Królewcu i Eduard Petzold autor projektu przekształcenia parku w Kamieńcu oraz założeń parkowych w Szymbarku, Karnitkach, Ulnowie, Truplu, Łęgowie, Suszu, Gałdowie, Limży. Obok tych wybitnych mistrzów, działali także inni znani twórcy, którzy pozostawili po sobie interesujące projekty i realizacje parkowe. Wymienić tu trzeba przede wszystkim trzech przedstawicieli rodziny Larass-Johanna oraz dwóch jego synów, przedwcześnie zmarłego Georga i Ernsta, przez znaczną część życia związanych z Bydgoszczą. Byli oni autorami około 250 projektów założeń parkowych, zrealizowanych na terenie dawnych Prus Wschodnich, Pomorza, Kujaw i Wielkopolski.

Cechą wyróżniającą tutejsze parki są liczne otwarcia widokowe, które wybiegają daleko w krajobraz. Przykładem tak komponowanego krajobrazu rolniczego jest założenie dworsko-parkowe w Brzeźnicy i Kałkach. Majątek ukształtowany jest tak, aby tworzył wrażenie wielkiego parku. Do najbardziej interesujących na terenie województwa warmińsko-mazurskiego tego typu założeń można zaliczyć m.in.: Budwity, Karnitki, Klonowo, Szymbark, Dylewo.

Znaczna część opisywanego zasobu nie przetrwała do dnia dzisiejszego. Spośród barokowych rezydencji królewskich zachował się jedynie obecnie nieużytkowany pałac w Drogoszach, w stanie ruiny znajdują się Gładysze, Arklity, Słobity, Kamieniec. Wiele innych rezydencji, pomimo uregulowanego stanu własności, nieremontowana i nieużytkowana, niszczeje i ulega degradacji (np.

Bęsia, Bogatyńskie, Jegławki, Kwitajny, Mieduniszki Wielkie, Ponary, Sztynort). Część konserwowana i remontowana na bieżąco, znajduje się w dostatecznym lub dobrym stanie technicznym (np. Jaśkowo, Jędrychowo, Tejstymy, Smolajny), nieliczne tylko rewaloryzowane z ogromną pieczołowitością, przywracane są do dawnej świetności (m.in. Bałoszyce, Dawidy, Galiny, Nakomiady). Warto tu jeszcze wspomnieć, że z części dawnych założeń dworsko-parkowych nie zachowały się zabudowania dworskie, ocalały natomiast parki.

Poważnym problemem w przypadku ochrony założeń dworsko-parkowych jest ich obecna struktura własnościowo-funkcjonalna. Zespoły, które wcześniej stanowiły integralną całość architektoniczno-krajobrazową, złożoną z rezydencji, obiektów folwarcznych i zieleni komponowanej, znajdujących się w ręku jednego właściciela, bardzo często funkcjonują obecnie jako odrębne jednostki. W takim wypadku możliwa jest ochrona pojedynczych obiektów architektury, jednak szans na ochronę pozbawione są całe zespoły wraz z ich walorami widokowo-kompozycyjnymi. Często prowadzi to do degradacji i niszczenia walorów założeń parkowych i komponowanego krajobrazu (np. Dylewo).

4.2.3. Obiekty użyteczności publicznej

Wśród budowli określanych mianem budynków użyteczności publicznej należy uwzględnić następujące kategorie:

- ratusze, budynki administracji miejskiej, starostwa, rejencje,
- budynki poczty,
- budynki sądu,
- szkoły różnych szczebli,
- zespoły szpitali, hospicjów i domów opieki,
- budynki banków,
- budynki hoteli, zajazdów, schronisk,
- budynki hal targowych i wystawowych,
- remizy strażackie,
- kina i teatry,
- dworce i infrastruktura kolejowa,
- koszary,
- inne.

Z pewnością najstarszy typ budynków użyteczności publicznej stanowiły ratusze, będąc centralnym punktem średniowiecznego miasta. Do najstarszych, zachowanych tego typu budowli na terenie województwa warmińsko-mazurskiego należy zaliczyć ratusze w Pasłęku (1293), Morągu (XV w.), Ornecie (XIV w.), Olsztynie. Niestety niektóre z tych średniowiecznych założeń architektonicznych uległy zniszczeniom bądź też znacznym przebudowom, nierzadko ulegając stylizacjom kolejnych epok. Kolejną grupę stanowią budowle pochodzące z XVII i XVIII w., zachowane m.in. w Barczewie, Mrągowie, Reszlu, Działdowie i Srokowie. XIX-wieczne ratusze znajdują się w Kętrzynie i Pasymiu, z początku XX w. pochodzi nowy ratusz w Olsztynie, Iławie, Piszcu oraz w Elblągu. Jednymi z najpóźniej wzniesionymi tego typu budowlami w regionie są ratusze w Biskupcu Pomorskim z 1927 r. i w Szczytnie z 1937 r.

Kolejną grupę stanowią budynki administracji miejskiej, starostwa oraz rejencje. Ich powstanie należy kojarzyć z intensywnym rozwojem miast regionu, który miał miejsce pod koniec XIX, bądź też na początku wieku XX. Większość z nich również obecnie pełni funkcje publiczne. W rejestrze zabytków województwa warmińsko-mazurskiego znalazły się m.in.: budynek urzędu miasta w Braniewie i Elblągu, budynki administracyjne w Górowie Iławeckim i Kętrzynie, budynek starostwa w Kętrzynie, Nidzicy, Olecku i Biskupcu Reszelskim oraz budynek rejencji i Zarządu Kolei w Olsztynie.

Równie reprezentacyjne są zachowane budynki poczty i sądu. Większość z nich zachowała swą funkcję do dziś. Wśród wielu innych warto tu wymienić budynki poczty w: Elblągu, Biskupcu, Olsztynie, Ostródzie oraz budynki sądowe w Biskupcu, Braniewie, Elblągu, Mrągowie, Ornecie, Szczytnie.

Z pewnością najliczniejszą grupę budynków pełniących funkcje publiczne stanowią szkoły. Większość z nich stanowi pozostałość po szkołach powszechnych (podstawowych), ale zachowały się również budynki dawnych gimnazjów (np.: gimnazjum jezuickie w Braniewie, czy też gimnazjum elbląskie), bądź też szkół o charakterze zawodowym (np.: budynek szkoły pielęgniarek w Morągu). Reprezentacyjne i okazałe budynki szkolne znajdują się niemal we wszystkich miastach. W większości są to zuniformizowane projekty berlińskiej architektury państwowej, nierzadko jednak można spotkać znakomite przykłady indywidualnych rozwiązań projektowych (np. Ełk, Zalewo, Górowo Iławeckie, Ostróda, Mrągowo)

Odrębną grupę stanowią zespoły szpitali, hospicjów i domów opieki. Zachowane obiekty pochodzą z XIX i XX w. Wspomnieć tu należy chociażby o szpitalu przy ulicy Witosa w Bartoszychach, zespół szpitala przy ulicy Żeromskiego w Elblągu, szpital miejski w Olsztynie oraz szpital w Szczytnie.

Do budynków pełniących na terenie miasta funkcje usługowo-komercyjne zaliczyć należy banki oraz hale targowe i wystawowe. Tych ostatnich budowli nie ma zbyt wiele na terenie województwa, a do rejestru zabytków wpisane zostały hala miejska w Iławie z końca XIX w. (obecnie kino), hala aukcyjna z 1920 r. w Olsztynie oraz pawilon wystawowy i restauracja z 1910 r. również w Olsztynie (te dwie ostatnie całkowicie zmodernizowane). Budynki banków to przeważnie dość okazałe kamienice w zabudowie ciągłej miasta. Do najlepiej zachowanych obiektów tego typu należy budynek Powiatowej Kasy Pożyczkowej w Nidzicy (obecnie restauracja „Zamkowa”) oraz budynek Banku Olsztyńskiego (1905), a także bank w Elblągu (1909-1910).

Charakter komercyjny posiadały również hotele, zajazdy, schroniska i karczmy, których często po kilka funkcjonowało w mieście. Rejestr zabytków województwa warmińsko-mazurskiego wymienia m.in.: hotel w Działdowie z 1875 r., hotel „Stadt Elbing” w Elblągu, schronisko młodzieżowe w Giżycku (1929), hotel w Gołdapi (1920), Hotel „Kronprinz” w Olecku (pocz. XX w.), dom towarzyski „Kopernik” (1889) w Olsztynie, zajazd w Dobrym Mieście, Hotel „Germania” w Dąbrównie, karczmę w Pasymiu (XVIII/XIX w.), zajazd w Szczytnie (1908) i inne. Część z tych budynków pełni obecnie funkcje mieszkaniowe.

Budynki straży, czyli remizy to element zabudowy miasta funkcjonujący już od średniowiecza, jednakże przeważnie zachowały się obiekty XIX- i XX-wieczne. Rejestr zabytków nieruchomych wymienia remizy strażackie w Bartoszychach, Bisztynku, Olsztynie.

Kina i teatry – tych obiektów zachowało się stosunkowo niewiele. Budynek teatru z 1925 r. istnieje tylko w Olsztynie, natomiast funkcjonujące kiedyś w większych miastach obiekty kinowe uległy bądź znacznym przekształceniom i obecnie nie pełnią swej pierwotnej funkcji, bądź też przestały w ogóle istnieć. Wyjątkiem na obecną chwilę stanowi Kino Awangarda w Olsztynie.

Charakterystycznym elementem krajobrazu Warmii i Mazur i specyficznym rodzajem budowli użyteczności publicznej są obiekty związane z gospodarką leśną. Spośród wielu zachowanych tego typu budowli kilka z nich, wartościowych pod względem zabytkowym, objętych jest ochroną poprzez wpisanie do rejestru zabytków. Są to następujące leśniczówki: Zdržno i Pranie (związana z Konstantym Ildefonsem Gałczyńskim) gm. Ruciane-Nida, Pieresławek (związana z Ernstem Wiechertem) i Jezioro gm. Piecki. Inne tego typu obiekty z terenu województwa nie objęte ww. wpisem, będące także cennym elementem krajobrazu kulturowego znajdują się m.in. w następujących miejscowościach: Babięta gm. Piecki, Borek (związana z Igorem Newerly), Wygryny i Karwica gm. Ruciane-Nida, Duży Kamień gm. Węgorzewo.

W drugiej połowie XIX w. wraz z powstaniem i rozwojem transportu kolejowego pojawiły się nowe budynki użyteczności publicznej – dworce. Część z nich wyróżnia się ciekawą architekturą (np. w Iławie, Tolkmicku, Budwitach gm. Małdyty), większość wznoszona była według kilku powtarzających się schematów (np. Kanie Iławeckie, Stare Jabłonki, Unieszewo, Rudziska Pasymskie, Szczytno).

Niezmiernie istotna jest też towarzysząca dworcom infrastruktura kolejowa (parowozownie, budynki ekspedycji, nastawnie, wieże ciśnień, wiadukty) oraz zwarte zespoły zabudowy mieszkalnej pracowników kolei. Część z nich zostało już wpisanych do rejestru zabytków, jednak wiele czeka jeszcze na objęcie ochroną konserwatorską. Wśród grupy zabytkowych zespołów infrastruktury kolejowej wpisanych do rejestru zabytków wymienić należy:

Węgorzewo (węzeł kolejowy lokalny – kilkanaście obiektów, m.in. dworzec, parowozownia, budynki mieszkalne i pomocnicze), Braniewo, Tolkmicko, Barczewo (budynki dworcowe), Ełk (obiekty wchodzące w skład Ełckiej Kolei Dojazdowej), Ostróda (zespół budynków mieszkalnych pracowników kolei), Olsztyn (wiadukty kolejowe) i Iława, Ostróda, Olsztynek (kolejowe wieże ciśnień – największa grupa objęta ochroną).

Godne uwagi są również liczne na terenie woj. warmińsko-mazurskiego zespoły koszar, dziś już przeważnie pozbawione swojej pierwotnej funkcji. Pierwsze z istniejących do dziś zespołów koszarowych zostały wzniesione w drugiej połowie XIX w. Ostatnie budowano jeszcze w latach 30-tych XX w. Pod względem wielkości garnizonu w czołówce miast Prus Wschodnich, tuż za Królewcem, znajdował się Olsztyn, w którym do dziś zachowały się pozostałości zabudowy koszarowej oraz kompletnie zachowane układy urbanistyczne tego typu zabudowy (ulice: Jagiellońska, Artyleryjska, Leśna i Warszawska). Koszary wznoszono także i w innych miastach Warmii i Mazur, gdzie istnieją do dziś m.in. w: Gołdapi, Szczytnie, Ełku, Biskupcu, Braniewie, Mrągowie, Ostródzie, Kętrzynie i Bartoszychach. Funkcjonującym w miastach licznym garnizonom towarzyszyła, powstająca równolegle z koszarami, zabudowa mieszkalna przeznaczona dla rodzin stacjonującej w nich kadry oficerskiej.

Budynki użyteczności publicznej z okresu po 1945 r., uznane obecnie za współczesne dobra kultury znajdują się głównie na terenie Olsztyna. Są to budowle reprezentacyjne, które w latach 50-, 60- i 70-

tych miały stanowić wizytówkę miasta wojewódzkiego. Należą do nich m.in. Hala Urania, Planetarium.

4.2.4. Architektura obronna

4.2.4.1. Założenia średniowieczne

Cechą wyróżniającą obszar województwa warmińsko-mazurskiego są bez wątpienia średniowieczne zamki obronne oraz systemy fortyfikacyjne. Ich powstanie należy wiązać z podbojem tych terenów przez Zakon Krzyżacki. Siatka warowni, które zaczęły się pojawiać w XIII w. powstała w oparciu o bardzo prostą zasadę, w myśl której odległość dzieląca poszczególne obiekty nie przekraczała 30 km, czyli jednego dnia drogi konno. Początkowo były to budowle drewniane otoczone drewniano-ziemnymi wałami. Sukcesywnie poczynając od około połowy wieku XIII zaczęto je zastępować obiektami murowanymi z czerwonej cegły, której wyrób jak i umiejętność stosowania pojawiły się na ziemiach dawnych Prusów dzięki osadnikom z Lubeki.

Administracyjnie przynależność poszczególnych zamków była dwójaka:

- własność Zakonu Krzyżackiego do którego należały założenia w: Barcianach (1380), Bartoszycach (1240), Bełżawkach, Bratanie (1340-1360), Dąbrównie, Działdowie (1306), Elblągu (1240), Ełku (na przełomie wieku XIV i XV), Garbnie (koniec XIV w.), Giżycku (1340), Iławie, Kętrzynie, Kurzętniku, Miłomłynie, Młynarach, Morągu, Nidzicy, Okartowie, Olsztynku, Ostródzie, Pasłęku (1320-1339), Pisz, Rynie, Sątocznie, Szczytnie, Szestnie, Węgorzewie, i Wielbarku.
- bądź też własność kościelna (biskupia i kapitulna). Na terenie obecnego województwa warmińsko-mazurskiego istniały zamki należące do trzech diecezji: chełmińskiej z zamkami w Kurzętniku i Lubawie, pomezańskiej z zamkiem w Szymbarku oraz największej spośród diecezji pruskich – warmińskiej z zamkami we Fromborku, Braniewie (1279-1300), Pieniężnie, Ornecie, Lidzbarku Warmińskim, Jezioranach, Barczewie, Biskupcu Reszelskim, Olsztynie i Reszlu.

Łącznie w okresie średniowiecza na terenie obecnego województwa warmińsko-mazurskiego funkcjonowały 42 zamki obronne. Na przestrzeni dziejów część z nich przestała istnieć, bądź też zachowała się jedynie w formie szczątkowego przyziemia i obecnie nie posiada żadnej formy przestrzennej. Do takich założeń zaliczyć należy zamki w Bartoszycach, Iławie, Młynarach, Okartowie, Pisz, Sątocznie, Wielbarku, Elblągu, Biskupcu Reszelskim, Ornecie, Miłomłynie, Bratanie, Dąbrównie. Warownie w Szestnie, Kurzętniku, Lubawie, Pieniężnie funkcjonują jedynie w postaci trwałej ruiny. Z zamku w Braniewie zachowała się jedynie wieża. Zamek w Ełku użytkowany do lat 70-tych XX w. jako więzienie obecnie jest pustostanem. Niektóre ze średniowiecznych założeń uległy znacznej przebudowie, która w żaden sposób nie sugeruje pierwotnej funkcji budowli (np.: zamek w Jezioranach lub Barczewie). Mimo to znaczna część obiektów przetrwała do czasów nam współczesnych tworząc zespoły architektoniczne trwale wpisane w krajobraz naszego regionu. W grupie zachowanych zamkowych budowli niewątpliwie wyróżnia się rezydencja biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim, dobrze zachowane są też warownie w Reszlu, Kętrzynie, Olsztynie, Nidzicy, Barcianach i Ostródzie (ten ostatni w znacznej mierze zrekonstruowany).

Rozplanowanie przestrzenne, układ pomieszczeń oraz forma architektoniczna zamków należących do zakonu uzależnione były od ich militarnej funkcji oraz przejętej przez Krzyżaków reguły zakonnej dominikanów, stąd też tworzą często monumentalne, surowe i zwarte założenia architektoniczne. Wprawdzie poszczególne założenia zamkowe różniły się między sobą głównie wielkością, jednak powtarzały w sobie wiele cech wspólnych, do których należały: budowa na planie kwadratu lub prostokąta, centralnie usytuowany dziedziniec, rozmieszczenie poszczególnych pomieszczeń, obecność urządzeń obronnych. Wśród zamków krzyżackich najbogatszy program funkcjonalno-architektoniczny posiadały siedziby konwentu z komturem na czele, do których z terenu województwa należał zamek w Elblągu pełniący funkcję siedziby komtura krajowego – współcześnie nieistniejący. Zdecydowanie mniejszymi założeniami, o znacznie uboższym programie architektonicznym były siedziby urzędników zakonnych niższego szczebla, do których należały wójtostwa i prokuratorie. Były to przeważnie założenia jedno- lub dwuskrzydłowe zamknięte z pozostałych stron w czworobok za pomocą muru kurtynowego. Siedziby prokuratorów znajdowały się m.in. w Węgorzewie, Szestnie, Szczytnie, Nidzicy, Kętrzynie, Działdowie, Pasłęku. Do zamków zarządzanych przez wójtów należało m.in. Dąbrówno, Morąg i Bratian. Jeszcze inny charakter posiadały założenia krzyżackie wznoszone na rubieżach państwa krzyżackiego i stanowiące poszczególne elementy łańcucha umocnień na wschodniej granicy. Były to często budowle jednobryłowe o bardzo ubogim programie architektonicznym. Przykładem tego typu założeń może być zamek w Ełku i Giżycku.

Nieco odmienny charakter miały zamki wznoszone przez biskupów poszczególnych diecezji. Mimo, że w głównych założeniach powtarzały rozplanowanie zamków konwentualnych, to jednak uwagę zwraca skłonność do częstszego stosowania dekoracyjnego detalu. Rezygnowano też z drewnianych krużganków mających na celu zwiększenie możliwości obronnych budowli na rzecz krużganków murowanych (np.: Lidzbark Warmiński z piętrowymi, sklepieniami krużgankami). Funkcję militarną będącą podstawową cechą zamków krzyżackich zdominowała funkcja mieszkalna. Wyjątek od tych koncepcji może stanowić zamek w Szymbarku – własność kapituły pomezańskiej będący przykładem potężnie ufortyfikowanej warowni.

Najlepiej zachowane założenia są dziś przeważnie siedzibami muzeów i instytucji kultury, np.: zamek w Olsztynie, Lidzbarku Warmińskim, Reszlu, Kętrzynie, Ostródzie, Nidzicy czy też założenie obronne, jakim jest Wzgórze Katedralne we Fromborku, które mimo, iż nie jest typowym zamkiem to jednak stanowi jedyny w swoim rodzaju przykład założenia sakralno-obronnego, istniejącego na terenie naszego regionu. Zamek w Bełżawkach został w 1513 r. przekształcony na kościół i taką funkcję pełni do dziś. Zamki w Pasłęku, Działdowie i Jezioranach (w odbudowanym skrzydle zachodnim) są siedzibami lokalnych władz samorządowych, natomiast na zamku w Olsztynku mieści się szkoła średnia. Założenia obronne w Giżycku, Rynie, Barcianach, Morągu i Węgorzewie znalazły prywatnych właścicieli i są w trakcie, bądź zostały już zagospodarowane jako hotele, lokale gastronomiczne lub też centra konferencyjne. Pozostałe obiekty albo nie istnieją, albo też znajdują się w stanie daleko posuniętej ruiny uniemożliwiającej pełnienie jakiegokolwiek funkcji.

Wśród założeń zamkowych wpisanych do rejestru zabytków województwa warmińsko-mazurskiego znajdują się: wieża bramna zamku biskupiego w Braniewie (rok wpisu 1957), zamek zakonny w Działdowie (1961), zamek w Pasłęku (1961), zespół zamkowy w Ełku (1991), zamek w Giżycku (1961/79), zamek w Rynie (1979), zamek w Szymbarku (1959), ruiny zamku w Lubawie (1957),

zamek krzyżacki w Barcianach (1990), zamek w Kętrzynie (1953), zamek jako kościół w Beżławkach, zamek biskupi w Reszlu (1957), zespół zamku biskupiego w Lidzbarku Warmińskim (1953), piwnice zamku w Ornecie (1956), ruiny zamku w Szestnie (1968), zamek w Nidzicy (1953), ruiny zamku biskupiego w Kurzętniku (1960), zamek zakonny w Bratanie (1961), zamek w Olsztynie (1957), zamek Biskupi w Jezioranach (1957), zamek w Olsztynku (1968), zespół zamkowy w Dąbrównie (1949), ruiny zamku w Miłakowie (1961/1968), zamek w Ostródzie (1953), ruiny zamku i przedzamcza w Szczycie (1968), zamek w Węgorzewie (1979).

Odrębny element o średniowiecznej proveniencji wpisany w krajobraz współczesnych miast stanowią pozostałości obwarowań i murów obronnych. Średniowieczne fortyfikacje otaczały nie tylko zamki, ale również miasta funkcjonujące jako ich zaplecze, tworząc nierzadko dość skomplikowane systemy obronne. Pod koniec XVIII w. mury obronne utraciły swoje militarne znaczenie, a miasta zaczęły intensywnie powiększać swoją przestrzeń, m.in. wykorzystując dawne fortyfikacje jako źródło cennego budulca. W ten sposób znaczna część obwarowań przestała istnieć. Do dziś w większości miast średniowieczne mury obronne przetrwały jedynie we fragmentach tworząc jedynie malownicze ruiny w obrębie kompleksów zieleni. Na terenie regionu znaleźć można tylko pojedyncze przykłady całych, dobrze zachowanych kompleksów bądź zrekonstruowanych obwarowań. Do tych pierwszych zaliczyć można mury obronne okalające stare miasto w Pasłęku, zachowane praktycznie w 90 %. Znaczny odsetek murów miejskich zachowany został również w Lubawie – z wyraźnym wskazaniem na dbałość ich wyeksponowania oraz w Olsztynku, gdzie władze miasta częściowo zrekonstruowały ich wschodni ciąg. Wśród obwarowań częściowo zrekonstruowanych najlepszym przykładem regionu jest miasto Olsztyn. Do rejestru zabytków nieruchomości wpisane zostały pozostałości murów obronnych znajdujące się w: Górowie Iławeckim, Sępólnie, Braniewie, Fromborku, Pasłęku, Iławie, Lubawie, Suszu, Zalewie, Reszlu, Lidzbarku Warmińskim, Ornecie, Nidzicy, Biskupcu, Nowym Mieście Lubawskim, Olsztynie, Barczewie, Dobrym Mieście, Jezioranach, Olsztynku, Dąbrównie, Miłakowie, Miłomłynie, Morągu, Ostródzie i Piszku.

Ważnym elementem o charakterze architektoniczno-krajobrazowym są również bramy miejskie i baszty. Obiekty tego typu zachowały się w Olsztynie, Lidzbarku Warmińskim, Bartoszycach, Nowym Mieście Lubawskim, Elblągu, Pasłęku, Bisztyńsku, Lubawie i Nidzicy. Wszystkie wymienione obiekty zostały ujęte w rejestrze zabytków nieruchomości województwa warmińsko-mazurskiego.

4.2.4.2. Założenia nowożytne, fortyfikacje XIX- i XX-wieczne

Nowożytne obiekty architektury militarnej stanowią ważny element krajobrazu kulturowego regionu dzisiejszych Warmii i Mazur, a z racji swej różnorodności, także chronologicznej (XVIII – XX w.), stanowią o wyjątkowości regionu, nie tylko w skali kraju. Do grupy tej zabytków możemy zaliczyć (w układzie chronologicznym):

- Fort Lyck wzniesiony w XVIII w. na Czarciej Wyspie na jeziorze Śniardwy. Obecnie zachowane są pozostałości murowanych budowli kubaturowych i bastiony ziemne. Są to bardzo ciekawe obiekty pod względem historycznym i przyrodniczym wpisane do rejestru zabytków,
- Twierdza Boyen (Feste Boyen) w Giżycku wzniesiona w latach 1844-1856 (ostatnie poważniejsze inwestycje na terenie twierdzy prowadzono w latach 1897 i 1913 r.). Budowla,

jako przykład pruskiej szkoły fortyfikacyjnej, położona jest na zachód od Giżycka, na wąskim przesmyku pomiędzy jeziorami Niegocin i Kisajno. Zbudowana została na obszarze liczącym ok. 100 ha i stanowiła bardzo ważny obiekt strategiczny Prus Wschodnich. Zespół zabudowy twierdzy wpisany jest do rejestru zabytków,

- umocnienia mostów kolejowych z XIX/XX w. w miejscowościach: Tomaryny gm. Gietrzwałd, Samborowo gm. Ostróda (wpisane do rejestru zabytków), Iława, Drogosze gm. Barciany,
- pozycje umocnień wzniesione przed i w trakcie I wojny światowej (np. Szczycieńska Pozycja Leśna, Pozycja Jezior Mazurskich, Giżycka Pozycja Polowa), składające się z licznych, linearnie rozmieszczonych obiektów fortyfikacyjnych (schrony bierne i bojowe). Znajdują się one m.in. w następujących miejscowościach: Ruciane-Nida, Szczytno, Sasek Wielki gm. Szczytno, Spychowo gm. Świętajno, Karwica Mazurska gm. Ruciane-Nida,
- fortyfikacje okresu międzywojennego – w tym czasie budowano kolejne zespoły fortyfikacji (Trójkąt Lidzbarski, Giżycki Rejon Umocniony) oraz rozbudowywano już istniejące zespoły umocnień,
- pozycje umocnień związane z I wojną światową – jest to grupa obiektów wznoszonych bezpośrednio przed rozpoczęciem działań militarnych (1938-1939 r.) oraz pod koniec wojny (w 1944 r.). Tego typu budowle reprezentowane są na pozycjach: Pozycja Piska, Pozycja Iławska, Pozycja Olsztyńska, Pozycja Lidzbark (wyjątkowa w skali województwa, będąca przykładem polskich umocnień z 1939 r.). Zalicza się tu także niemieckie stanowiska dowodzenia (Gierłoż k. Kętrzyna, Przysań i Radzieje koło Węgorzewa, Pozezdrze).

4.2.5. Obiekty techniki

Na przełomie XIX i XX wieku w większości znajdujących się dziś w granicach województwa warmińsko-mazurskiego miast wznoszono budowle związane z funkcjonowaniem przemysłu komunalnego, tj. gazownie, rzeźnie oraz zabudowania wodociągów i kanalizacji. W kolejnych latach dołączyły do nich zakłady energetyczne. Duża część tego typu budynków została zniszczona podczas II wojny światowej. Po odbudowie wiele z nich dalej było wykorzystywanych zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem. Dziś większość zespołów dawnej zabudowy przemysłu komunalnego już nie istnieje (np.: rzeźnie i gazownie w Olsztynie i Nidzicy), a te, które się zachowały nie są wykorzystywane i w większości znajdują się w złym stanie technicznym. Wyjątkowe miejsce wśród zachowanych przykładów tej grupy zabytków zajmuje gazownia w Górowie Iławeckim, gdzie po przeprowadzonym remoncie budynku zespołu zaadaptowano na potrzeby muzeum gazownictwa. Ciekawym przykładem wykorzystania tego typu budowli jest także gazownia w Iławie, której dawny budynek produkcyjny zaadaptowano na cerkiew grekokatolicką.

Na terenie województwa warmińsko-mazurskiego przykłady tego typu zabytków to:

- gazownie wpisane do rejestru zabytków: Górowo Iławeckie, Działdowo, Reszel (tu także zbiornik na gaz), Dobre Miasto, Iława, Susz,
- nie objęte wpisem do rejestru zabytków: Mrągowo, Szczytno, Lidzbark, Sępól (zespół gazowni i wodociągów),
- rzeźnie:
  - wpisane do rejestru zabytków: Giżycko, Dobre Miasto,

- nie objęte wpisem do rejestru zabytków: Szczytno (zły stan techniczny), Nidzica (pozostałości), Lidzbark, Ełk (obecnie sklep), Susz.
- zakłady wodociągowo-kanalizacyjne:
  - wpisane do rejestru zabytków: głównie wodociągowe wieże ciśnień (Frombork, Działdowo, Pasłęk, Ryn, Szczytno, Pisz), Sępole (wieża ciśnień),
  - nie objęte wpisem do rejestru zabytków: Nidzica (z zachowanym częściowo oryginalnym wyposażeniem), Olsztyn (pozostałości zabudowy), Szczytno, Iława, Węgorzewo (stacja pomp, wodociąg komunalny), Sępole (wodociąg) oraz liczne wieże ciśnień (np. Biała Piska, Giżycko, Pasym, Mikołajki, Orneta, Morąg).

Zachowało się też wiele zabytków związanych z przemysłem, pochodzących przede wszystkim z okresu jego dynamicznego rozwoju, tj. XIX w. oraz na przełomie XIX i XX w. Wówczas to zakłady rzemieślnicze przekształcały się w większe zakłady przemysłowe i fabryki.

Są to:

- młyny i spichlerze (Elbląg, Pasym, Olsztyn, Miłakowo, Mrągowo, Nidzica, Lidzbark Warmiński i wiele innych nie figurujących w rejestrze),
- browary (Biskupiec, Braniewo, Elbląg, Lidzbark Warmiński, Nidzica, Olsztyn, Szczytno),
- tartaki (Ruciane-Nida, Olsztyn),
- spichlerze (Biskupiec, Dobrze Miasto, Jeziorany, Mikołajki, Nidzica, Olsztyn, Pisz),
- mleczarnie (Kisielice, Nidzica, Szczytno).

Należy również uwzględnić:

- kotłarnie,
- fabryki pieców.

Większość tych wytwórni, często znakomitych, przepadła bez śladu, chociaż po wojnie znaczną część tych zakładów reaktywowano, a część z nich działała jeszcze do lat 60-, a nawet 70-tych XX w. Niewiele ocalało budynków po kaflarniach, a te które pozostały nie podlegały najczęściej ochronie konserwatorskiej. Uległy więc przeważnie znacznym przekształceniom, jak np. fabryka pieców Waltera Wendla w Braniewie (obecnie jedno z braniewskich przedsiębiorstw), słynąca niegdyś z pieców w stylach historycznych oraz replik barokowych czy renesansowych oryginałów zamawianych do muzeów i rezydencji na terenie Prus, Pomorza, Śląska i innych regionów Niemiec.

Budynek fabryki pieców ocalał także np. w Biskupcu (obecnie lokal gastronomiczny o nazwie *Stara Kaflarnia*), gdzie zachowało się nieco zabytkowych elementów, a przede wszystkim ocalał napis na szczycie budynku (Ofen-Fabrik Gebr. Huhn Bischofsburg).

Na niektórych budynkach dawnych wytwórni sporadycznie zachował się detal ceramiczny, nawiązujący do dawnej funkcji obiektu. Takim przykładem mogą być kamienice w niewielkich miejscowościach na Mazurach (w Srokowie i Wyłudach), gdzie na budynkach należących

do kaflarni pozostały ceramiczne miniatury frontów pieców oraz kafle wmurowane w fasadę budynku.

Zwykle niedoceniana jest grupa zabytków związanych z miejską infrastrukturą (studzienki wodno-kanalizacyjne, brukowane ulice i krawężniki). Są to jednak obiekty ciekawe, będące również świadectwem epoki w której powstały. Na terenie województwa warmińsko-mazurskiego zachowało się już stosunkowo niewiele tego rodzaju zabytków, np.: w Węgorzewie (słupy energetyczne), Reszlu (słupy energetyczne, kratki i przykrywy studzienek wodociagowych), Olsztynie (stacja ejektorowa systemu Shone'a, bruki, krawężniki, przykrywy studzienek) i Nidzicy (bruk, krawężniki, przykrywy studzienek). Większość z tych obiektów nadal funkcjonuje zgodnie ze swoim pierwotnym przeznaczeniem.

Odrębne miejsce w grupie zespołów zabudowy przemysłowej zajmuje, związana z przemysłem leśnym, wyłuszcarnia nasion znajdująca się w Rucianym-Nida. Jest to zespół obiektów z 1890 r. (w 2006 r. wyłuszcarnia została zmodernizowana), gdzie za pomocą historycznie zachowanych urządzeń odbywa się do dziś łuszczenie szyszek sosny i świerku na potrzeby wielu nadleśnictw, nie tylko z terenu województwa warmińsko-mazurskiego.

Znaczna liczba zabytków techniki związana była z gospodarką wiejsko-folwarczną. Do grupy tej zaliczamy młyny, spośród których najbardziej wartościowe zostały wpisane do rejestru zabytków. Znajdują się m.in. w następujących miejscowościach: Babięta gm. Piecki, Łęgucki Młyn gm. Gietrzwałd (zespół dawnego młyna i tartaku), Pajtuny gm. Purda, Cibórz gm. Lidzbark, Ruś gm. Stawiguda, Małszewo gm. Jedwabno, Barkweda gm. Dywity, Pomnik gm. Korsze, Kwitajny gm. Pasłek, Osetnik gm. Orneta, Łyński Młyn gm. Nidzica, Tuczeki gm. Rybno. Większość z zachowanych obiektów była budowana od drugiej połowy XIX po lata 30-te XX wieku. Młynom na terenie folwarków bardzo często towarzyszyły spichlerze.

Kolejne budynki związane z gospodarką wiejsko-folwarczną i zarazem z przemysłem rolno-spożywczym są gorzelnie, z których część znajduje się pod ochroną konserwatorską w rejestrze zabytków. Zlokalizowane są one m.in. w miejscowościach takich jak: Cibórz gm. Lidzbark, Nadrowo gm. Olsztynek, Smykówko gm. Ostróda, Wólka Orłowska gm. Nidzica, Klewiny gm. Banie Mazurskie. Na terenie województwa zachowało się wiele tego typu budowli, których nie obejmuje ochrona konserwatorska. Niewielka część tych obiektów jest wykorzystywana zgodnie ze swoim pierwotnym przeznaczeniem.

Także poza terenami folwarków funkcjonowały budowle związane z przemysłem wiejskim. Jest to grupa także wartościowych zabytków, wpisanych w wiejski krajobraz kulturowy regionu. Są to:

- kuźnie (Tuczeki gm. Rybno, Skurpie gm. Płośnica, Jeleń gm. Lidzbark, Kisiny i Pierławki gm. Działdowo),
- cegielnie (Harsz gm. Węgorzewo, Waszulki gm. Nidzica, Kadyny, gm. Tolkmicko),
- młyny wodne i elektryczne (Bratian gm. Nowe Miasto Lubawskie, Pajtuny gm. Purda),
- wiatraki (Jabłonowo gm. Płośnica, Stara Różanka gm. Kętrzyn, Łąkorz gm. Nowe Miasto Lubawskie, Bęsia gm. Kolno).

W tej grupie zabytków wyjątkowe miejsce zajmują wodociągi wiejskie znajdujące się we wsi Kajny gm. Jonkowo oraz wodociąg folwarczny w Marunach gm. Barczewo. Uzupełnienie tej grupy stanowią zachowane we wsiach regionu niewielkie kubaturowo remizy strażackie.

Osobnego omówienia wymagają kanały i urządzenia hydrotechniczne. W tym zespole obiektami o największych wartościach zabytkowych są:

Kanał Mazurski – budowla z oryginalnymi rozwiązaniami technicznymi, wkomponowana w środowisko naturalne. Jego budowę rozpoczęto w 1911 r., prace przerwał wybuch wojny w 1914 r. Zostały one wznowione w 1934 r., by ostatecznie zostać przerwanymi w 1942 r. Łączna długość kanału wynosi 51 km, z czego na terenie Polski 22 km. Różnica poziomów wód pomiędzy jeziorem Mamry i rzeką Łyną wynosi 111,2 m. Na kanale znajduje się 10 śluz i 2 jazy o ręcznym napędzie mechanizmów. Jazy znajdują się w miejscowościach: Leśniewo i Guja, a śluzy w Leśniewie Górnym i Leśniewie Dolnym. Pobudowano także strażnice wodne wraz z budynkami gospodarczymi przeznaczonymi dla pracownika obsługi.

Kanał Elbląski – zabytek unikalny w skali światowej. Składa się z trzech odcinków zasadniczych o łącznej długości 129,8 km oraz z wielu odgałęzień bocznych. Obejmują one jeziora i żeglowne odcinki rzek uchodzących do jeziora Drużno i Zalewu Wiślanego. Łączna długość całego systemu wodnego wynosi 147 km. Kanał został zaprojektowany przez holenderskiego inżyniera Georga Jakoba Steenke i wybudowany w latach 1848-1872. Składa się on m.in. z dwóch śluz (Miłomłyn i Zielona) oraz pięciu pochylni (Buczyniec, Kąty, Oleśnica, Jelenie, Całuny). Pochylnie niwelują różnicę poziomów wody o 99 m. Statki pokonują pochylnie na specjalnych wózkach.

Kanał Elżbiety, Wiktorii i Kiermas – już w XIX w. postanowiono osuszyć i zmienić w pola uprawne teren jeziora Patryckiego. W tym celu zmieniono układ rzek. W okolicy wsi Patryki rozwidlono bieg rzeki na dwa kanały. Kanał Kiermas przebiegał w dużym stopniu starym korytem rzeki i jego głównym zadaniem było osuszanie terenu dawnego jeziora. Kanał Elżbiety zbudowano całkowicie od nowa, został poprowadzony nowym korytem do jeziora Wadąg. Wodę z jezior Klebarskiego odprowadzono Kanałem Wiktorii. Ciekawostką jest wyjątkowy w skali województwa akwedukt, w którym Kanał Wiktorii przebiega dołem, górą zaś Kanał Elżbiety.

Kanał Kopernika we Fromborku – nieznany jest dokładny czas wybudowania kanału. Pierwsze wzmianki o jego istnieniu pochodzą z początku XIV w. Woda spiętrzona za pomocą śluzy spływała kanałem długości około 5 km do Fromborka napędzając po drodze młyny zbożowe i garbarskie. Pod koniec wieku XVI wzniesiono nad kanałem Wieżę Wodną z urządzeniem czerpakowym, które doprowadzało wodę do odległego Wzgórza Katedralnego za pomocą drewnianych rur. Obecnie jest częściowo zasypany, odkryty na odcinku od Wieży Wodociągowej do wejścia do Zalewu Wiślanego.

Inne urządzenia hydrotechniczne na terenie naszego województwa występują także przy młynach. Są to: liczne jazy, śluzy i kanały robocze (np. Pajtuński Młyn, Mostkowo gm. Łukta).

4.2.6. Cmentarze

Pierwsze cmentarze były bezpośrednio związane z kościołem i otaczającym go terenem. Ważne osobistości chowano w kryptach kościelnych (takim szczególnym miejscem pochówków jest katedra we Fromborku z kryptami zawierającymi pochówki biskupów i kanoników warmińskich, w tym również Mikołaja Kopernika), pozostałych grzebano na terenie przykościelnym. Znane nam dzisiaj

historyczne cmentarze, stanowiące element świadomie komponowanego krajobrazu, z zachowanymi nagrobkami oraz krzyżami i kwaterami nagrobnymi to świadectwo czasów najnowszych, głównie XIX i XX wieku.

Na terenie województwa warmińsko-mazurskiego występują cmentarze wyznaniowe i wojenne.

W pierwszej grupie wyróżnić można:

- cmentarze rzymskokatolickie, związane z miejscowością parafialną, położone wokół kościoła lub na oddzielnej działce,
- cmentarze ewangelickie, wśród których odrębną grupą stanowią cmentarze rodowe powiązane z dawnym majątkiem ziemskim,
- cmentarze starowierców, występujące w obrębie kilku wsi zasiedlonych przez staroobrzędowców w XIX w. (rejon Wojnowa, Gałkowa, Kadzidłowa),
- cmentarze żydowskie, występujące w ośrodkach miejskich,
- cmentarze mennonickie z charakterystycznymi nagrobkami, występujące na Żuławach, włączonych, w części, w obszar województwa warmińsko-mazurskiego.

Drugą grupę, stanowią cmentarze wojenne, przede wszystkim cmentarze z I wojny światowej, zakładane głównie w latach 20-tych XX w., w wyniku planowej, państwowej akcji, nieliczne cmentarze z okresu II wojny światowej oraz pojedyncze mogiły, np. z okresu napoleońskiego.

Stan zachowania cmentarzy na terenie województwa jest bardzo zróżnicowany. Nawet na cmentarzach czynnych, historyczne nagrobki często są niszczone, zaś na miejscu starszych kwater pojawiają się nowe pochówki. Niewątpliwie jednak, najlepszy jest stan zachowania cmentarzy czynnych. Zazwyczaj zachowany jest układ przestrzenny, starodrzew oraz część historycznych pochówków, przede wszystkim zaś funkcjonuje żywa tradycja miejsca. Dotyczy to głównie cmentarzy rzymskokatolickich. Znacznie gorzej przedstawia się sytuacja nieczynnych i nieużytkowanych dawnych cmentarzy ewangelickich i żydowskich. Często jedynym świadectwem ich obecności jest już tylko ślad na mapie, bądź formy zieleni w terenie. Do nielicznych należą przykłady pielęgnowanych nekropolii, jak dawny cmentarz ewangelicki przekształcony w park miejski, z zachowanymi nagrobkami i kwaterami czy dawny cmentarz żydowski (oba w Szczytnie).

4.2.7. Zespoły zieleni

Do zabytkowych zespołów zieleni zaliczyć można parki (zespoły dworsko- i pałacowo-parkowe opisane wyżej oraz miejskie) i zespoły komponowanej zieleni jak: aleje przydrożne (np. na drodze do Świętej Lipki), parki miejskie (np. Jakubowo w Olsztynie).

4.2.8. Miejsca historyczne

W regionie licznie występują miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne, bądź działalność wybitnych osobistości, np.: Pole Bitwy Grunwaldzkiej, teren dawnego obozu jenieckiego w Królikowie – Stalag I B, teren dawnego obozu koncentracyjnego w Działdowie, Wzgórze św. Brunona z Kwerfurtu w Giżycku, Święty Gaj.

5. Zabytki ruchome

Zabytek ruchomy to „rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych będących dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki lub zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną artystyczną lub naukową”(art. 3 pkt 1 i 3 Ustawy).

5.1. Zbiory muzealne

Liczba placówek muzealnych w województwie warmińsko-mazurskim stawia je na 14 miejscu w Polsce. Funkcjonuje tu 20 muzeów i oddziałów muzealnych podległych samorządom terytorialnym.

Samorządowi województwa podlega:

- Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie wraz z siedmioma oddziałami:
  - Dom „Gazety Olsztyńskiej” w Olsztynie,
  - Muzeum Przyrody w Olsztynie,
  - Muzeum Warmińskie w Lidzbarku Warmińskim,
  - Galeria „Zamek” w Reszlu,
  - Muzeum im. J. G. Herdera w Morągu,
  - Muzeum Mazurskie w Szczytnie,
  - Muzeum w Mrągowie.
- Muzeum Bitwy pod Grunwaldem w Stębarku,
- Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku,
- Muzeum Budownictwa Ludowego – Park Etnograficzny w Olsztynku,
- Muzeum Kultury Ludowej w Węgorzewie.

Samorządom powiatowym podlega Muzeum Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego w Praniu wraz z jednym oddziałem - Muzeum Mikołaja Kajki w Ogródku.

Samorządy gminne:

- Muzeum Historyczne w Ełku,
- Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu,
- Muzeum w Kętrzynie,
- Salon Muzyczny im. Feliksa Nowowiejskiego w Barczewie,
- Muzeum Historyczno-Przyrodnicze w Srokowie,
- Muzeum Ziemi Piskiej w Piszcu,
- Muzeum w Ostródzie,
- Muzeum Regionalne im. Walentyny Dermackiej z Sapiehów w Pieckach,
- Centrum Techniki i Rozwoju Regionu Muzeum Nowoczesności w Olsztynie.

Do tej liczby należy dodać prawie 70 muzeów i placówek o charakterze muzealnym prywatnych, społecznych, należących do instytucji, Kościołów, zakładów, szkół. Należą do nich m.in. prywatne Muzeum Ziemi Mazurskiej w Owczarni, prywatne muzeum „Osada kulturowa” w Kadzidłowie, prywatne muzeum regionalne w Działdowie, izba historyczna w Szkole Podstawowej im. Herkusa Monte w Kamińsku, izba pamięci Emilii Sukertowej-Biedrawiny w Zespole Szkół w Malinowie,

kompleks edukacyjny – wyłuszczenia nasion w Rucianem-Nida, Muzeum Reformacji w Mikołajkach.

Liczba wszystkich placówek w województwie jest spora, ale to muzea samorządowe koncentrują zbiory, znajduje się w nich około 76% muzealiów regionu. Najliczniejsze są zbiory: archeologiczne, historyczne, etnograficzne, przyrodnicze, artystyczne i numizmatyczne. W muzeach samorządowych koncentruje się także działalność wystawiennicza, naukowa, wydawnicza, ale też edukacyjna i popularyzatorska. Pozostałe placówki, nawet te o profilu i zbiorach unikatowych na tle regionu, mają najczęściej charakter lokalnej atrakcji turystycznej. Coraz częstsza jest współpraca placówek z organizacjami zajmującymi się ochroną niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

5.2. Zabytki ruchome w archiwach i bibliotekach

Ważnym dobrem kultury są materiały biblioteczne (rękopisy, autografy, starodruki, książki, nuty, ryciny i oprawy) oraz archiwalia (dokumenty, akta, plany, fotografie) zgromadzone w regionalnych archiwach (Archiwum Państwowe w Olsztynie, Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie) oraz bibliotekach (Warmińskie Seminarium Duchowne „*Hosianum*”, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego).

5.3. Zabytki ruchome poza zbiorami muzealnymi, bibliotecznymi i archiwalnymi

Zarejestrowane i objęte ochroną poprzez wpis do rejestru zabytki ruchome na terenie województwa warmińsko-mazurskiego to przede wszystkim obiekty wchodzące w skład wyposażenia kościołów i kaplic. Liczne, murowane świątynie państwa krzyżackiego, wznoszone zazwyczaj z czerwonej cegły, były dekorowane oraz hojnie wyposażane przez patronów w sprzęty i paramenty liturgiczne. Znaczna część otrzymała wystrój malarski, czy to w formie podkreślenia elementów architektury czy malarstwa zdobiącego ściany świątyń. Znaczna część z nich nie przetrwała do czasów współczesnych. Przyczyną tego stanu były zachodzące na przestrzeni stuleci zmiany gustów, co pociągało za sobą zmiany w wystroju świątyń, , liczne wojny i zawieruchy, jak też zniszczenia spowodowane brakiem opieki czy złym stanem technicznym obiektów. Nieliczne gotyckie ołtarze, rzeźby, naczynia liturgiczne zachowały się do dzisiaj in situ, m. in. tryptyki – Dobre Miasto, Frombork, Rychnowo, Sokolica, rzeźby i malarstwo tablicowe – Pasym, Czerniki, Lubawa, Nowe Miasto Lubawskie, Sępól. Gotyckie polichromie ścienne, zarówno we wnętrzach jak i na elewacjach zewnętrznych, najczęściej ukryte pod wieloma warstwami tynku, czasami też pod kolejnymi malowidłami, odkrywane są sukcesywnie w czasie prac remontowych i konserwatorskich. Do większych zespołów malarstwa figuralnego należą m. in. Sząbruk, Morąg, Dąbrówno, Tłokowo, Nowe Miasto Lubawskie, Marianka Pasłęcka. Maswerkowe dekoracje szczytów reprezentują np. ryty w kościele w Mołtajnach. Długie trwanie gotyku oraz szybki rozkwit sztuki barokowej już pod koniec XVII wieku, sprawiły że zarówno renesans, jak manieryzm pozostawiły po sobie nieliczne dzieła. Należą do nich takie przykłady sztuki renesansowej, jak kamienny nagrobek (cenotaf) biskupa Andrzeja Batorego i jego brata Baltazara w kościele franciszkanów w Barczewie oraz tryptyk fundacji

Jana Hanowa w kościele parafialnym w Skolitach, natomiast dzieła sztuki manierystycznej (m. in. we Fromborku, Ostrokole, Barcianach, Szestnie, Byszwałdzie, Lwowcu). Najliczniejsze są dzieła sztuki barokowej, które w XVII i XVIII wieku, czasach rozkwitu i prosperity państwa pruskiego oraz biskupiej Warmii, zastępowały wcześniejsze lub uzupełniały dotychczasowe wyposażenie. W okresie tym mamy do czynienia z wpływami stołecznych Królewca i Krakowa, jak również z powstawaniem i rozkwitem miejscowych warsztatów snycerskich i malarskich (Reszel, Dobre Miasto, Lidzbark Warmiński). Do najważniejszych dzieł zaliczyć wyposażenie wraz ze stallami i ołtarzem głównym katedry fromborskiej, monumentalny ołtarz w kolegiacie dobromiejskiej, wystrój wnętrz i wyposażenie sanktuariów pielgrzymkowych (m. in. Święta Lipka, Krosno, Chwałecin, Braniewo – św. Krzyż, Głotowo, Stoczek Klasztorny). W mniejszym stopniu widoczne są wpływy innych ośrodków np. ołtarz główny w kościele pw. św. Piotra i Pawła w Morągu wykonał twórca pochodzący prawdopodobnie z Norymbergii.

Z tego okresu pochodzi znakomita większość wystroju świątyń parafialnych, którego cechą charakterystyczną jest wysoki poziom artystyczny (np. Wozławki, Skolity, Radostowo, Łabędnik, Unikowo, Sątopy, Płoskinia, Łęgowo). Okresy średniowiecza i czasów nowożytnych charakteryzują się znaczną ilością zabytków sztuki sepulkralnej. Należą do niej liczne płyty nagrobne i epitafia (największy zbiór w katedrze fromborskiej, ponadto zespoły m.in. w Morągu, Dąbrównie, Dobrym Mieście, Kętrzynie i liczne obiekty w pozostałych kościołach). Wyjątkowej klasy obiektem jest unikalny barokowy pomnik nagrobny F.von der Groebena w kościele w Łabędniku) oraz cztery, z licznych niegdyś, zachowane in situ chorągwie nagrobne (2 metalowe w kościele w Szestnie, z tkaniny w kościele w Suszu i Nowym Mieście Lubawskim.)

Kolejną epoką, której świadectwo silnie odcisnęło się na sztuce regionu był koniec XIX i początek XX wieku, kiedy to na fali rozbudowy, przebudowy i przede wszystkim budowy nowych kościołów - w większości neogotyckich – powstawało jednorodne stylistycznie, często bardzo bogate wyposażenie (m.in. kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Olsztynie, kościół pw. św. Katarzyny w Kętrzynie, kościoły w Klebarku Wielkim, Brąswałdzie, Kobałtach). Charakterystycznym dla tego czasu i bardzo istotnym elementem wyposażenia obiektów sakralnych są witraże, fundowane zarówno do nowych, jak i już istniejących świątyń, najliczniej i najlepiej tu zachowane.

Wyjątkowym obiektem na Mazurach jest dawny klasztor staroobrzędowców z molenną i cennym zbiorem ikon.

Zachowane in situ elementy wyposażenia zamków obronnych oraz rezydencji szlacheckich – w tych ostatnich niezwykle bogaty i okazały zbiór ruchomości do 1945 roku – należą do rzadkości. W większości zaginęły z końcem II wojny światowej, tylko niewielka część została zabezpieczona i znajduje się w zbiorach muzealnych, zwłaszcza w Muzeum Warmii i Mazur. W samych rezydencjach do nielicznych zachowanych obiektów należą: m. in. relikty polichromowanych stropów w pałacu w Sztynorcie i zamku w Morągu, wystrój malarsko – rzeźbiarski w pałacu w Drogoszach, wyposażenie pałacu w Łęzanach oraz pojedyncze relikty wyposażenia, m.in. piec w pałacu w Grazymach, sgrafitta na ścianie pałacu w Galinach. Są to obiekty najbardziej zagrożone i narażone na zniszczenie lub kradzież, z uwagi na brak odpowiedniego zabezpieczenia, zły stan techniczny obiektów, w których się znajdują, brak prac konserwatorskich, wreszcie czasami brak stosownej informacji i dokumentacji. Do zupełnych wyjątków należy gotycki zamek biskupi w Lidzbarku Warmińskim (siedziba muzeum),

w którym licznie zachowały się gotyckie malowidła (krużganki oraz pomieszczenia reprezentacyjne) oraz rokokowa kaplica wraz z wyposażeniem.

Ponadto na terenie województwa warmińsko-mazurskiego odnotować można inne, zarejestrowane i przebadane obiekty lub zespoły przedmiotów o wartościach artystycznych i historycznych, znajdujące się w przestrzeni publicznej lub wchodzące w skład kolekcji czy wyposażenia wnętrz. Należą do nich m.in. kolekcje sprzętu aptecznego (wyposażenie apteki „*Pod Orłem*” w Reszlu) i etnograficznego (kolekcja z Wierzna Wielkiego) lub pamiątki po sławnych postaciach (wyposażenie pracowni pisarza Zbigniewa Nienackiego w Jerzwałdzie). Prywatne kolekcje wpisane do rejestru zabytków to na terenie woj. warmińsko-mazurskiego rzadkość.

Należy też zauważyć, że znaczna część zasobu nie jest objęta ochroną prawną w formie wpisu do rejestru zabytków, mimo znacznych wartości artystycznych, historycznych i naukowych. Na taki stan rzeczy mają wpływ różne przyczyny, ale przede wszystkim brak rozpoznania oraz braki w dokumentacji.

6. Zasoby archeologiczne

Obszar województwa warmińsko-mazurskiego charakteryzuje się cennymi zasobami archeologicznego dziedzictwa kulturowego.

Decydują o tym przede wszystkim:

- stosunkowo duża liczba znanych stanowisk, w tym dobrze zachowanych i mających ważne znaczenie dla archeologii europejskiej. Przykładem może być sieć osad nawodnych kultury kurhanów zachodniobałtyjskich bądź też kompleksy grodzisk, kurhanów, itp.,
- charakter wielu z nich, ujawniający interesujące związki z terenami ościennymi, w tym szczególnie od wschodu i zachodu regionu,
- walory stosunkowo nieprzekształconego jeszcze środowiska naturalnego, z którym współgra archeologiczny krajobraz kulturowy (np. grodziska i kurhany, a także niektóre charakterystycznie posadowione stanowiska płaskie).

Mając na uwadze zasoby archeologiczne regionu warmińsko-mazurskiego należy dokonać analizy zawartości obszarów Archeologicznego Zdjęcia Polski. Teren województwa podzielony został na 726 obszary (są to prostokąty o wymiarach 5x7km), z których 602 znajdują się w całości w obrębie regionu, natomiast 124 jedynie w części. Do końca roku 2004 spenetrowano około 65% pokrycia województwa metodą AZP. Wprawdzie skuteczność tej metody w rozpoznawaniu stanowisk archeologicznych, szczególnie tych o płaskiej formie nie jest zbyt wysoka (szacunkowo wynosi 40-60%) i w dużej mierze uzależniona jest od sumienności osób realizujących poszczególne obszary, jednakże obecnie stanowi praktycznie jedyną metodę kwerendy terenowej obiektów archeologicznych.

Analiza dotychczasowych wyników AZP pozwoliła dokonać następujących ustaleń:

- ogólna liczba stanowisk archeologicznych zgodnie ze stanem na 2004 r. wynosi niewiele ponad 11 000, z czego ponad 500 stanowią stanowiska o własnej formie terenowej. W rejestrze zabytków Warmińsko-Mazurskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków znajduje się 275 stanowisk archeologicznych (zgodnie ze stanem na czerwiec 2007 r.). Najwięcej stanowisk wpisanych do rejestru znajduje się na terenie gmin: Tolkmicko, Bartoszyce, Kętrzyn, Barczewo, Zalewo, Ostróda, Janowiec Kościelny (ponad 9). Od 5 do 11 stanowisk ujętych w rejestrze występuje w gminach: Górowo Iławeckie, Sępólno, Barciany, Korsze, Miłki, Mrągowo, Biskupiec, Dobrze Miasto, Morąg, Iława, Dąbrówno. Niestety gminy tzw. „ściany wschodniej” województwa praktycznie nie wykazują wpisów stanowisk archeologicznych w rejestrze. Wstępna analiza zasobów AZP pozwoliła sformułować następujące wnioski:
  - rozmieszczenie stanowisk na mapie archeologicznej województwa nie jest równomierne, co rzecz jasna wynika m.in. ze względów przydatności osadniczej, jaką prezentowały poszczególne obszary regionu,
  - w ramach poszczególnych obszarów nasycenie stanowiskami archeologicznymi waha się od kilku do ponad stu.

Osobną kwestię stanowi kategoryzacja stanowisk archeologicznych. Podziału można dokonywać stosując różne kryteria, takie jak chronologia (stanowiska neolityczne, z wczesnej epoki żelaza,

z epoki brązu, wczesnośredniowieczne itp.), bądź też funkcja (osada, cmentarzysko, grodzisko, itp.). Wydaje się jednak, że z uwagi na problemy ochrony konserwatorskiej oraz wszelkiego rodzaju zagrożenia należałoby dokonać następującego podziału:

- stanowiska płaskie (cmentarzyska, osady, obozowiska) – jest to najtrudniejsza grupa stanowisk jeżeli chodzi o ich ochronę z uwagi chociażby na miejsce ich zalegania – przeważnie na obszarach podlegających różnym działaniom inwestycyjnym oraz działalności rolniczej,
- stanowiska o własnej formie terenowej (grodziska, strażnice, wały, kurhany, kopce). Są one przeważnie dobrze widoczne w terenie i znane lokalnym społecznościom. Mimo to również ten rodzaj stanowisk podlega działaniom destrukcyjnym,
- nawarstwienia kulturowe w obrębie starych miast – na terenie województwa warmińsko-mazurskiego zostały wpisane do rejestru zabytków nawarstwienia z 30 historycznych miast: Górowo Iławeckie, Bartoszyce, Sępólno, Korsze, Barciany, Srokowo, Reszel, Kętrzyn, Bisztynek, Lidzbark Warmiński, Dobrze Miasto, Jeziorany, Mrągowo, Biskupiec, Barczewo, Miłakowo, Morąg, Miłomłyn, Olsztyn, Pasym, Szczytno, Wielbark, Janowo, Nidzica, Olsztynek, Ostróda, Dąbrówno, Lubawa, Iława, Zalewo,
- stanowiska nawodne i podwodne. Ich specyfika, jak sama nazwa wskazuje, wynika przede wszystkim z miejsca zalegania. Chodzi tu o stanowiska nawodne, będące efektem działalności osadniczej kultury kurhanów zachodniobałtyjskich i tworzone w obrębie jezior na tzw. „sztucznych wyspach”, a także relikty wszelkich mostów, grobli, przyczółków i innych pozostałości działalności człowieka, które w chwili obecnej zalegają w obrębie zbiorników wodnych.

Należy zaznaczyć, że sporo stanowisk archeologicznych znajduje się również w granicach układów urbanistycznych poza obrębem starych miast i ruralistycznych wpisanych do rejestru zabytków. Coraz częściej badania archeologiczne dotyczą czasów nowożytnych i współczesnych zmieniając w pewnym stopniu metodologię i swoje podstawy źródłowe. Wówczas archeologia jest dyscypliną naukową wspierającą dziedziny oparte na innych źródłach np. pisanych (historia), czy zachowanej urbanistyce lub architekturze. Liczba stanowisk nowożytnych, które znane są z tego okresu jest niewielka, a z okresu współczesnego (np. relikty kamienicy z 1. poł. XX w. odkryte w 2010 r. w Olsztynie) jeszcze często nie ujęta w ewidencji konserwatorskiej.

Do niezwykle ciekawych archeologicznych zabytków ruchomych województwa warmińsko-mazurskiego zalicza się tzw. baby pruskie, kamienne rzeźby prawdopodobnie wojów. Należą do dziedzictwa plemion pruskich z nierozpoznanym do dziś przeznaczeniem. Dwie z nich wpisane do rejestru zabytków, zwane Bartel i Gustebalda stoją w Bartoszycach. Pozostałe znajdują się w muzeach.

Województwo warmińsko-mazurskie, jeżeli chodzi o formy zagrożenia jak też ich intensyfikację, nie odbiega w sposób zasadniczy od innych regionów. Oprócz naturalnej erozji podłoża glebowego, będącej czynnikiem praktycznie niezależnym od człowieka, występują zagrożenia, których człowiek jest głównym inicjatorem i jednocześnie sprawcą, a do których z pewnością należą:

- erozja i niszczenie stanowisk na skutek głębokiej orki na terenach rolniczych,

- działania inwestycyjne związane z budową i rozbudową współczesnej infrastruktury (systematyczne poszerzanie zabudowy zarówno w obrębie przestrzeni miejskich, jak też i wiejskich, budowa i modernizacja dróg, rozwój przemysłu i turystyki),
- coraz intensywniejszy i zakrojony na szeroką skalę proces poszukiwań amatorskich, często o charakterze komercyjnym i kolekcjonerskim, powodujący w wielu wypadkach całkowite zniszczenia stanowisk do tej pory niezagrożonych,
- coraz intensywniejsza eksploatacja surowców naturalnych (żwiru, piasku, itp.), w niektórych przypadkach przebiegająca w sposób nielegalny.

Ponadto w przypadku stanowisk (materiałów) archeologicznych nigdy nie można przyjąć, że zostały one w pełni rozpoznane. O odkryciach archeologicznych bardzo często decyduje przypadek oraz stan zachowania zabytków czy stanowisk.

7. Niematerialne dziedzictwo kulturowe

Ratyfikowanie Konwencji UNESCO z 2003 roku o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego to kluczowy akt prawa międzynarodowego, na jakim można oprzeć budowę systemu ochrony dziedzictwa niematerialnego w naszym kraju. Od 16 sierpnia 2011 roku Konwencja stanowi źródło prawa powszechnie obowiązującego w Rzeczypospolitej Polskiej. Tym samym jej postanowienia i dyspozycje wzmacniają istniejący system ochrony prawnej dziedzictwa kulturowego w prawnym porządku Rzeczypospolitej Polskiej. Dziedzictwo kulturowe, powinno być postrzegane przez samorząd województwa jako czynnik procesów integracyjnych w regionie. Ulotne, niematerialne dziedzictwo kulturowe wymaga bowiem szczególnej ochrony. Włączenie Konwencji z 2003 roku do krajowego porządku prawnego, zachowując generalnie istniejący system ochrony, rozszerzyło znaczenie pojęcia „dziedzictwo kulturalne” czy „kulturowe” o całą grupę zjawisk dziedzictwa duchowego, „niedotykalnego, które przyjęliśmy w języku polskim nazywać „*niematerialnym*”, a wyrażać się one mają w praktykach, zwyczajach, wyobrażeniach różnych formach wyrazu, w wiedzy, umiejętnościach, instrumentach, przedmiotach, artefaktach czy przestrzeniach kulturowych gdy w społecznościach lokalnych, wspólnotach uznawane są za przekazywane z pokolenia na pokolenie dziedzictwo. Te zjawiska dziedzictwa niematerialnego dotyczą tradycji, przekazów ustnych (język jako nośnik), sztuk, widowisk, spektakli, zwyczajów, rytuałów, misterii, obrzędów religijnych, rzemiosła tradycyjnego.

Biorąc pod uwagę odmienność krajobrazową oraz różne koleje historyczne regionu warmińsko-mazurskiego, został stworzony po 1945 r., obecnie już tradycyjny, podział na trzy części. Pierwszy region to Powiśle, druga kraina to historyczna Warmia, trzecia to Mazury. Pierwotnie, tzn. przed 1945, obszar dawnych Prus Wschodnich obejmujący ww. regiony był bardziej zróżnicowany etnograficznie. Oprócz wymienionej Warmii i Mazur, czytelnym regionem był również Oberland. Ponadto funkcjonowały nazwy krain, takich jak Natangia czy Barcja, o bogatej, rodzimej, kształtowanej przez wieki kulturze niematerialnej.

Wydarzenia II wojny światowej stały się przyczyną wymiany ludności. Obecnie brak jest zwartych grup dawnych mieszkańców, którzy by mogli przedłużyć dawną bogatą kulturę niematerialną. Na ich miejsce napłynęli mieszkańcy Kresów Wschodnich, przede wszystkim z terenów Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny. Południową część regionu w zwartych grupach zasiedlili mieszkańcy sąsiednich Kurpiów oraz północnego Mazowsza. W wyniku Akcji Wisła, przede wszystkim północne części

regionu, zasiedliła ludność ukraińska, która została zmuszona do opuszczenia Polski południowo-wschodniej. Osiedleńcy przenieśli na Warmię i Mazury swoje zwyczaje i tradycje.

Przykładem kultywowania dawnych tradycji przeniesionych ze swoich regionów jest np. zachowana tradycja uczęszczania w niedzielę do kościoła w kurpiowskim stroju ludowym we wsi Klon. Na Warmii i Mazurach działa Związek Kurpiów. Przy ośrodkach kultury m.in. w Szczytnie i Rozogach działają zespoły folklorystyczne, krzewiące tradycje regionalne przeniesione z terenów Kurpii.

Dużą aktywnością kulturalną związaną z pielęgnowaniem rodzimej tradycji wykazują się Ukraińcy. W życie kulturalne regionu wpisane są tradycyjne już „Spotkania Pogranicza” w Głębocku, „Noc Kupała” w Kruklankach, czy impreza folklorystyczna „Z malowanej skrzyni” w Kętrzynie. Kulturę ukraińską pielęgnują liczne zespoły, z których najbardziej znany jest Zespół Pieśni i Tańca „Dumka” działający przy Zespole Szkół z Ukraińskim Językiem Nauczania w Górowie Iławeckim.

Tradycje kultury niematerialnej mieszkańców Wileńszczyzny podtrzymują imprezy związane z „kaziukami”. Licznie też, ze swoimi tradycyjnymi wyrobami oraz uczestnictwem zespołów tanecznych i muzycznych, prezentują się na corocznej, największej tego typu imprezie w regionie jaką jest Międzynarodowy Jarmark Folkloru w Węgorzewie, którego organizatorem jest Muzeum Kultury Ludowej. Organizowane są również tu imprezy folklorystyczne o mniejszym zasięgu oraz prowadzone warsztaty rękodzieła.

Przy muzeach, ośrodkach i domach kultury skupiają się liczni twórcy ludowi oraz działają zespoły kultywujące tradycje ludowe. Działalność ta jest efektem zróżnicowania etnograficznego naszego regionu.

Według ogólnopolskiej bazy danych prowadzonych przez Stowarzyszenie Twórców Ludowych, na terenie Warmii i Mazur odnotowanych jest 430 twórców zajmujących się malarstwem, rzeźbą, ceramiką, kowalstwem, plecionkarstwem, haftem, koronkarstwem, tkactwem, krawiectwem, plastyką obrzędową.

Dla kultywowania wartości kultury niematerialnej wnoszonej przez różne grupy konieczne jest wsparcie działań prowadzonych przez różne placówki oraz stwarzanie warunków sprzyjających dalszemu rozwojowi.

Konieczne jest zintensyfikowanie opieki i doradztwa merytorycznego nad funkcjonującymi na terenie województwa warmińsko-mazurskiego zespołami folklorystycznymi oraz twórcami ludowymi. Najistotniejsza jednak jest regularna opieka nad jakże często ostatnimi świadkami dawnej tradycji subregionalnej.

III. OCENA STANU ZASOBÓW ORAZ OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

1. Analiza SWOT dziedzictwa kulturowego województwa warmińsko-mazurskiego

SILNE STRONY	SŁABE STRONY
– wysokie walory i atrakcyjność środowiska oraz krajobrazu kulturowego dla gospodarki i mieszkańców, – bogaty i różnorodny zasób zabytków charakterystycznych i wyróżniających region, m.in.: • architektura gotyku ceglanego (w tym zamki gotyckie, otoczone pierścieniem murów obronnych wraz z bramami i basztami), • budownictwo drewniane, • dziedzictwo wiejskie, • architektura przemysłowa, • barokowe i neogotyckie sanktuaria (miejsca pielgrzymek), – wysoka jakość i wartość zasobów i walorów krajobrazu i środowiska kulturowego, które razem z zasobami środowiska przyrodniczego budują przewagę konkurencyjną regionu (gospodarka), – wyróżniki kulturowe regionu np.: Mikołaj Kopernik, Grunwald, Kanał Elbląski, Zakon Krzyżacki, architektura gotycka, kapliczki przydrożne, itd. – czytelne zróżnicowanie przestrzenne regionu – wyodrębniające się struktury przestrzenne o specyficznych cechach i wyróżnikach dziedzictwa	– niezadawalający stan zachowania znacznej części obiektów zabytkowych, w szczególności zespołów dworsko-parkowych i folwarcznych, zabytków postindustrialnych, zabytków sakralnych i koszarowych, – postępująca degradacja krajobrazu kulturowego, – zniekształcanie zespołów zabudowy historycznych miast i wsi poprzez wprowadzenie nowej zabudowy, nie uwzględniającej lokalnej tradycji, architektury i historycznych uwarunkowań, – zniekształcanie zespołów zabudowy miejskiej i wiejskiej w obrębie przestrzeni historycznych, poprzez wprowadzanie obiektów nie uwzględniających kontekstu zabytkowego (styl i forma architektoniczna, materiały budowlane, gabaryty itp.), – współczesna architektura mieszkaniowa nie nawiązująca do form i stylu tradycyjnej zabudowy regionalnej, szczególnie na obszarach wiejskich, – zanikanie tradycyjnej sztuki budowlanej i form budowlanych oraz stosowania tradycyjnych materiałów,

kulturowego, – oznakowanie i promocja szlaków turystycznych drogowych o znaczeniu regionalnym, w oparciu zasoby dziedzictwa kulturowego regionu: Szlak Kopernikowski, Szlak Pętli Grunwaldzkiej, Szlak Fortyfikacji Mazurskich, Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej, Szlak Kanału Elbląskiego, – bogaty zasób zabytków ruchomych stanowiących świadectwo nawarstwiania się kultur i narodów, zgromadzonych w obiektach sakralnych oraz w muzeach.	– niedostateczne środki finansowe na działania konserwacyjne, rewaloryzacyjne przy obiektach zabytkowych prowadzone zarówno przez osoby fizyczne jak i jednostki samorządu, – słaba promocja zasobów oraz edukacja dotycząca walorów środowiska kulturowego i ochrony ginących zawodów, – znaczny niedostatek publikacji poświęconych dziejom artystycznym regionu, – niezadawalający poziom świadomości, edukacji społecznej i zainteresowania społecznego w dziedzinie historii, zasobów i potencjałów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego regionu, w tym szczególnie obszarami najnowszego dziedzictwa z XX w., – brak ustanowionych nowych parków kulturowych w regionie, jako formy ochrony realizujących m.in., zasadę tzw. trójochrony, – niska skuteczność obowiązujących przepisów prawnych, w tym szczególnie w zakresie planowania przestrzennego, – niewystarczające systemy zabezpieczeń obiektów zabytkowych (w tym ochrony przeciwpożarowej, antywłamaniowej) oraz nadzoru.
SZANSE	ZAGROŻENIA
– rosnąca rola samorządu województwa poprzez włączenie ochrony zabytków w sferę rozwoju regionalnego, – uwzględnianie problematyki i znaczenia	– brak spójności przepisów prawa w zakresie ochrony dziedzictwa i krajobrazu kulturowego, niski poziom egzekucji przepisów,

dziedzictwa kulturowego w dokumentach strategiczno-programowych województwa i gmin, – możliwość finansowania prac konserwatorskich i remontowych obiektów zabytkowych ze środków finansowych pochodzących z różnych źródeł: publicznych i prywatnych, – realizacja zapisów ustawy o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (audyt krajobrazowy – ochrona priorytetowych krajobrazów regionu, dbałość o ład przestrzenny – uchwały rady gmin w sprawie zasad i warunków sytuowania m.in. tablic i urządzeń reklamowych), – wzrost znaczenia zabytków oraz lokalnych tradycji w zakresie kreowania produktów turystycznych, a także jako istotnego uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego województwa, – organizacja, promocja oraz wspieranie przez Samorząd Województwa inicjatyw wykorzystujących dziedzictwo kulturowe regionu (m.in. Dziedzictwo Kulinarne Warmia, Mazury, Powiśle, sieć miast CittaSlow, trasa rowerowa GreenVelo, drogowe szlaki turystyczne), – uwzględnianie problemów ochrony dziedzictwa kulturowego w dokumentach planistycznych, strategiczno-programowych województwa i gmin, włączanie dziedzictwa kulturowego w obieg gospodarczy przy jednoczesnym priorytecie zachowania wartości zabytkowych, – rozwój inicjatyw lokalnych i aktywności	– zbyt małe środki na skuteczną ochronę i zabezpieczenie zabytków, – podejmowanie działań konserwacyjnych, rewitalizacyjnych niegodnie ze sztuką, zagrażających wartościom zabytkowym obiektów (modernizacje, komercjalizacje itd.), – pogarszający się stan techniczny obiektów spowodowany m.in.: niewłaściwym użytkowaniem, zaniechaniem podejmowania działań naprawczych, celowym niszczeniem, – brak poszanowania dla wartości autentyczności zabytków (oryginalna substancja, kolorystyka, układ przestrzenny, funkcja, technologia wykonania i materiały budowlane), – ekspansja inwestycyjna na obszarach (w tym chaotyczne i niekontrolowane procesy) miast i wsi ingerująca w historyczne układy urbanistyczne i ruralistyczne i ich otoczenie, – ekspansja wielkogabarytowych inwestycji lokalizowanych w bezpośrednim sąsiedztwie obszarów cennych kulturowo i krajobrazowo, – silna presja inwestycyjna (m.in. zagospodarowanie turystyczne, proces suburbanizacji, elektrownie wiatrowe) na terenach charakteryzujących się wysoką jakością krajobrazu kulturowego, – zagrożenie nadmierną komercjalizacją zabytków, bez równoczesnego zachowania ich zabytkowego charakteru i walorów, – zwiększający się wpływ

organizacji pozarządowych w zakresie opieki nad zabytkami, – wzrost świadomości właścicieli obiektów zabytkowych ochroną i pracami konserwatorskimi, – promocja przykładów dobrej architektury kontynuującej miejscową regionalną tradycję budowlaną, – edukacja w dziedzinie zarządzania dziedzictwem kulturowym.	zunifikowanej kultury masowej, – dokonywanie wtórnych podziałów i parcelacji obiektów i zespołów zabytkowych, – niedostatek mechanizmów promujących działania na rzecz ochrony, konserwacji i rewaloryzacji zabytków.

IV. CELE I KIERUNKI DZIAŁAŃ PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO

1. Cel 1: Zespoleń i koordynacja form i metod ochrony dziedzictwa kulturowego

Realizacja celu poprzez:

- 1) Uwzględnianie uwarunkowań ochrony dziedzictwa i krajobrazu kulturowego zabytków, w polityce rozwoju województwa.
- 2) Dążenie do zwiększenia zaangażowania sektora prywatnego w rewaloryzację obiektów zabytkowych.
- 3) Budowanie kapitału społecznego poprzez aktywizację i wspieranie działań organizacji pozarządowych w realizacji zadań związanych z ochroną zabytków (konkursy, powierzanie ściśle określonych zadań, wsparcie finansowe dla projektów itp.).
- 4) Wspieranie inicjatyw lokalnych zmierzających do tworzenia np. Niewielkich skansenów lub izb pamięci w zabytkowych obiektach, na terenie województwa warmińsko-mazurskiego.

2. Cel 2: Dążenie do utrzymania obiektów zabytkowych w jak najlepszym stanie, ze szczególnym uwzględnieniem obiektów i zespołów charakterystycznych dla województwa warmińsko-mazurskiego

Realizacja celu poprzez:

- 1) Wspieranie polityki konserwatorskiej dotyczącej m.in.: postępowania zgodnie z obowiązującymi standardami i zasadami konserwatorskimi, wykonywania kompleksowych dokumentacji obiektów zabytkowych poddawanych pracom konserwatorskim bądź rewaloryzacyjnym.
- 2) Inicjowanie, wspieranie i popularyzacja działań zmierzających do wyszukania nowych właścicieli lub dzierżawców dla obiektów zabytkowych wymagających zagospodarowania.

- 3) Dofinansowywanie wybranych prac badawczych i dokumentacyjnych związanych z najważniejszymi obiektami zabytkowymi – wprowadzenie systemu wojewódzkich grantów badawczych.
- 4) Dofinansowywanie prac konserwatorskich przy zabytkach.
- 5) Wypracowanie programu wspomagania finansowego długofalowych działań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków regionu, ze szczególnym uwzględnieniem:

a) Opieki nad gotycką architekturą ceglana

Gotycka architektura ceglana jest wyjątkowym w skali kraju przykładem kompleksowo zachowanej architektury średniowiecznej, wyróżniającej się znakomitą poziomem artystycznym oraz zachowaniem autentycznej substancji zabytkowej. Jest jednym z najważniejszych wyróżników odrębności regionalnej Warmii i Mazur. Obejmuje zespół obiektów o różnorodnej funkcji i skali: zamki obronne, kościoły i kaplice, ratusze, bramy i mury obronne.

Wszystkie te aspekty decydują o wyjątkowej wartości artystycznej i historycznej zachowanych obiektów, ważnych rangą nie tylko w skali kraju, ale również na tle sztuki europejskiej. *Ważne są także możliwości wykorzystania ich (uwzględniając ich właściwą ochronę, konserwację, promocję) w rozwoju turystyki.*

b) Działan w zakresie odnowy centrów historycznych miast oraz zespołów urbanistycznych powstałych w XIX i XX w.

Historyczne ośrodki miejskie Warmii i Mazur, mimo zniszczeń i przeobrażeń zachodzących na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci, zachowały do dnia dzisiejszego zabytkową strukturę. Większość z nich posiada czytelny układ przestrzenny, często o genezie średniowiecznej. Stosunkowo wiele ośrodków zachowało zespoły historycznej zabudowy, zarówno w obrębie centrów staromiejskich, jak i XIX- i XX-wiecznych dzielnic. *Istnieje konieczność rewaloryzacji zespołów miejskich z zachowaniem ich walorów historycznych i kulturowych, przy zapewnieniu im właściwych funkcji oraz zapobieganiu zagrożeniom wynikającym z nasilonego ruchu inwestycyjnego.*

c) Opieki nad dziedzictwem wiejskim

Dziedzictwo wiejskie woj. warmińsko-mazurskiego obejmuje zachowane historyczne układy przestrzenne wsi i osiedli wiejskich, formy zagospodarowania przestrzeni publicznej, architekturę sakralną i cmentarze, rozplanowanie i kształt zagród oraz tradycyjną, drewnianą i murowaną zabudowę. W skali kraju jest to stosunkowo dobrze i czytelnie zachowany sposób kształtowania i zagospodarowania przestrzeni wiejskiej. Wyrazistość i odrębność kulturowego krajobrazu wiejskiego może służyć budowaniu regionalnej tożsamości.

d) Opieki nad obiektami architektury użyteczności publicznej

Architektura użyteczności publicznej ma szczególną rangę w pejzażu miast i wsi. Jest przykładem świadomego kształtowania ładu przestrzennego oraz szczególnej dbałości o formy

architektoniczne. Na terenie woj. warmińsko-mazurskiego znajduje się wiele stosunkowo dobrze zachowanych obiektów tego typu. Są to zarówno ratusze i budynki stanowiące siedziby lokalnej administracji i urzędów, jak również szkoły, dworce kolejowe, leśniczówki, zespoły koszarowe. Program przewiduje *wspieranie rewitalizacji oraz działań zmierzających do zachowania zabytkowych obiektów i/lub ich układów z możliwością ich adaptacji do nowych funkcji.*

e) Opieki nad obiektami architektury przemysłowej i zabytków techniki

Architektura przemysłowa oraz zabytki techniki są ważnym elementem dziedzictwa materialnego. Na obszarze woj. warmińsko-mazurskiego zachowało się ich stosunkowo niewiele. Związane jest to zarówno z typowo rolniczym charakterem regionu, jak również z funkcjonującym jeszcze do niedawna przeświadczeniem o ich niewielkiej wartości historycznej. Wiele obiektów uległo zniszczeniu lub zostało całkowicie przekształconych w ciągu ostatnich dziesięcioleci. Stąd konieczność ochrony istniejących jeszcze obiektów i zespołów. Są one niewątpliwie świadectwem rozwoju techniki i myśli inżynierskiej, jak również bardzo często przykładem dbałości nie tylko o funkcję, ale też formę estetyczną. Program przewiduje *wspieranie rewitalizacji oraz działań zmierzających do zachowania zabytkowych obiektów i/lub ich układów z możliwością ich adaptacji do nowych funkcji.*

f) Opieki nad zabytkowymi zespołami dworsko-parkowymi

Na terenie woj. warmińsko-mazurskiego występuje duża liczba dawnych majątków ziemskich obejmujących siedziby mieszkalne (pałac, dwór), założenie parkowe, folwark (często z wsią folwarczną) oraz mniejsze folwarki i obiekty przemysłowe (tartaki, gorzelnie, młyny itp.). W szczególnych przypadkach były one świadomie komponowane w obrębie całych, wielohektarowych dóbr ziemskich (rozmieszczenie zespołów zabudowy, układ pól, lasów i zadrzewień, sieć alei przydrożnych). Są charakterystycznym i wyróżniającym elementem kształtowania otwartego krajobrazu i stanowią istotny zasób dla rozwoju gospodarki i turystyki. Istnieje *konieczność rewaloryzacji zespołów dworsko-pałacowych z zachowaniem ich walorów historycznych, przy zapewnieniu im właściwych funkcji oraz zapobieganiu zagrożeniom wynikającym z wtórnych podziałów.*

g) Opieki nad alejami przydrożnymi

Aleje przydrożne woj. warmińsko-mazurskiego są zachowanym, unikalnym przykładem zagospodarowania przestrzeni publicznej w skali europejskiej. Ich wielorakie funkcje (przyrodnicze, kulturowe, komunikacyjne) są aktualne do czasów dzisiejszych. Są świadectwem kompleksowego zagospodarowania przestrzeni, wyróżnikiem krajobrazu kulturowego Warmii i Mazur. W związku z rosnącym natężeniem ruchu kołowego następuje proces ich zanikania. Konieczne jest *wspieranie działań w celu zachowania charakterystycznych i najcenniejszych alei przydrożnych.*

h) Opieki nad sanktuariami pielgrzymkowymi

Sanktuaria pielgrzymkowe należą do najbardziej charakterystycznych elementów pejzażu sakralnego katolickiej Warmii. Rozkwit tej architektury przypada na czasy baroku, a kończy się w XIX wieku. Założenia te choć różnorodne w formie i stylu łączy analogiczna funkcja, a w większości również typ przestrzenno-funkcjonalny, tj. kościół otoczony krążgankami lub murem z narożnymi kaplicami, kompozycyjnie powiązany z otaczającym krajobrazem. Założenia te stanowią przykład architektury i wystroju o wysokiej randze artystycznej oraz wybitnym znaczeniu historycznym. Konieczne jest *wspomaganie działań przy konserwacji i restauracji obiektów*.

i) Opieki nad obiektami architektury sakralnej XIX i XX wieku

Czasy najnowsze, to jest XIX i pierwsza połowa XX wieku to kolejny po fazie gotyckiej rozkwit architektury sakralnej, zarówno pod względem skali tego zjawiska, jak też rangi artystycznej wznoszonych budowli. Budowle te charakteryzuje z jednej strony umiejętność wykorzystania tradycyjnych, historycznych wzorców architektonicznych, z drugiej nowe, a czasami nowoczesne, jak w przypadku modernizmu, rozwiązania architektoniczne. Architektura ta jest jednym z najbardziej charakterystycznych zjawisk rozwoju sztuki sakralnej w regionie. Program przewiduje *wspomaganie działań przy konserwacji i restauracji obiektów*.

j) Opieki nad kapliczkami i krzyżami przydrożnymi

Krzyże i kapliczki przydrożne, charakterystyczny element krajobrazu Warmii, stanowią świadectwo kulturowej i religijnej odrębności tej krainy. Ich liczba (ok. 1500 kapliczek) oraz skala występowania w poszczególnych miejscowościach (od 2 do nawet 10 w jednej wsi) świadczą o randze i roli tych obiektów. Są one zatem ważnym i charakterystycznym elementem codzienności i tradycji religijnej dawnych mieszkańców regionu. Przewidziane jest *wspomaganie działań przy konserwacji i restauracji obiektów*.

3. Cel 3: Opieka nad zabytkami ruchomymi

Realizacja celu poprzez:

- 1) Wspieranie działań zmierzających do podejmowania prac konserwatorskich przy tego typu obiektach.
- 2) Wspieranie programów badawczych mających na celu pełne rozpoznanie istniejącego w województwie zasobu.
- 3) Inicjowanie i wspieranie badań konserwatorskich poprzedzających właściwe prace konserwatorskie.
- 4) Dofinansowywanie prac konserwatorskich przy obiektach o znaczącej wartości artystycznej, historycznej lub naukowej.
- 5) Wspieranie inicjatyw zmierzających do publicznej prezentacji obiektów zabytkowych znajdujących się w zbiorach prywatnych lub w zbiorach publicznych na co dzień niedostępnych (w formie wystaw czasowych, incydentalnych pokazów, „dni otwartych” itp.).
- 6) Wspieranie i dofinansowywanie inicjatyw upowszechniających wiedzę na temat zabytków ruchomych.

4. Cel 4: Stworzenie optymalnych warunków dla prowadzenia działalności muzealnej

Realizacja celu poprzez:

- 1) Dbłość o zapewnienie właściwej kadry muzealnej.
- 2) Zapewnienie odpowiedniej powierzchni magazynowej i wystawienniczej, nowoczesnej infrastruktury technicznej przy budowie, remontach i wyposażaniu działów muzealnych (m.in. systemów informatycznych, magazynowych, antywłamaniowych, przeciwpożarowych, klimatyzacyjnych, oświetleniowych) wraz z okresową oceną stopnia ich racjonalnego wykorzystania.
- 3) Podejmowanie działań zmierzających do wyodrębnienia funduszy celowych przeznaczonych na zakup i konserwację muzealiów, uruchamianych również w trybie konkursowym.
- 4) Wprowadzenie cyklicznych, premiowanych konkursów na najciekawszy projekt lub/i na nową ekspozycję muzealną, np. pod auspicjami marszałka województwa.
- 5) Wsparcie organizacji objazdów studyjnych do muzeów, które wprowadziły nowe praktyki ekspozycji i edukacji muzealnej.
- 6) Wdrażanie programów i projektów badawczych stanowiących podstawową, statutową działalność muzeów, z którego wynika działalność wystawiennicza i oświatowa.
- 7) Wspieranie działań na rzecz zawiązywania wzajemnych kontaktów zarówno między samymi placówkami muzealnymi, jak i szerzej, między nimi a placówkami kultury, fundacjami, stowarzyszeniami oraz ogółem społeczeństwa.
- 8) Wspólne działania muzeów województwa w ramach „warmińsko-mazurskiego portalu muzealnego”.
- 9) Wspieranie istniejących placówek muzealnych w zakresie tworzenia specjalizacji np. związanych z dawnym rzemiosłem, techniką, przemysłem, rozwojem regionalnym,
- 10) Wspieranie muzeów polegające na unowocześnieniu form ich działania.

5. Cel 5: Opieka nad archeologicznym dziedzictwem województwa warmińsko-mazurskiego

Realizacja celu poprzez:

- 1) Edukację i popularyzację w zakresie potrzeby ochrony dziedzictwa archeologicznego poprzez organizację plenerowych festynów i pokazów, szlaków turystycznych, ścieżek edukacyjnych itp.
- 2) Wspieranie rewitalizacji zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych.
- 3) Wspieranie działań zmierzających do podejmowania prac konserwatorskich przy archeologicznych zabytkach ruchomych wpisanych do rejestru zabytków.
- 4) Podjęcie działań na rzecz powołania muzeum archeologicznego – nowoczesnej placówki o randze wojewódzkiej o odpowiednim zapleczu magazynowym, której zadaniem byłoby m.in. systematyczne gromadzenia i eksponowanie pozyskiwanych w trakcie badań materiałów zabytkowych, a także ich konserwację i digitalizację.

- 5) Wspieranie działań zmierzających do utworzenia parków kulturowych, działających w oparciu o zabytki archeologiczne.

6. Cel 6. Ochrona dziedzictwa niematerialnego

Realizacja celu poprzez:

- 1) Prowadzenie działań z zakresu ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego Warmii i Mazur zgodnie z wymogami Konwencji UNESCO w Sprawie Ochrony Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego z 17 października 2003 roku, w następujących obszarach:
  - a) ustnych tradycji i form wyrazu, włączając w to język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
  - b) sztuk performatywnych,
  - c) społecznych zwyczajów, rytuałów oraz uroczystości świątecznych,
  - d) wiedzy o przyrodzie i wszechświecie oraz związaną z nią praktyką,
  - e) rzemiosła tradycyjnego.
- 2) Inicjowanie i wspieranie działań zmierzających do:
  - a) identyfikacji,
  - b) prowadzenia prac badawczych,
  - c) dokumentowania,
  - d) zachowania, zabezpieczania, rewitalizacji,
  - e) promocjiniematerialnego dziedzictwa kulturowego Warmii i Mazur.
- 3) Współdziałanie z właściwymi organami administracji rządowej oraz jednostkami samorządu terytorialnego.
- 4) Nadzór nad realizacją zadań z zakresu ochrony niematerialnych dóbr kultury.
- 5) Współdziałanie z instytucjami kultury, organizacjami pozarządowymi, grupami społecznymi i osobami fizycznymi działającymi w obszarze niematerialnego dziedzictwa kulturowego.
- 6) Inicjowanie i wspieranie działań edukacyjnych w zakresie niematerialnego dziedzictwa kulturowego Warmii i Mazur.

7. Cel 7. Praktyczne wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego

Realizacja celu poprzez:

- 1) Prowadzenie działań promujących województwo, jako region o szczególnych zasobach i walorach dziedzictwa kulturowego, z wykorzystaniem m.in. istniejących produktów turystycznych (Kanał Elbląski, Bitwa pod Grunwaldem, Frombork – Zespół Wzgórza Katedralnego), szlaków turystycznych, działalności muzeów, wyróżników kulturowych regionu (architektury gotyckiej, sanktuariów pielgrzymkowych, architektury obronnej, kapliczek, historycznej infrastruktury: drogowej, kolejowej i wodnej, itd.), wzorowych przykładów rewaloryzacji i adaptacji obiektów zabytkowych.
- 2) Zwiększanie atrakcyjności form działania muzeów.

- 3) Tworzenie warunków dla funkcjonowania portali internetowych o wielowątkowym profilu informacyjnym na temat dziedzictwa kulturowego regionu (m.in. możliwie pełne informacje turystyczne, informacje, imprezach kulturalnych, galeriach, wystawach, działających stowarzyszeniach, firmach projektowych i budowlanych zaangażowanych w ochronę zabytków).
- 4) Działania wspierające wykorzystywanie obiektów zabytkowych (zwłaszcza nieużytkowanych) dla potrzeb rozwoju infrastruktury turystycznej.
- 5) Propagowanie wiedzy i edukacja w zakresie historii oraz dziedzictwa i krajobrazu kulturowego regionu, na różnych szczeblach (jednostki samorządu terytorialnego, szkoły, turyści itp.).
- 6) Wspieranie wydawania wydawnictw poświęconych dziedzictwu kulturowemu regionu.
- 7) Promowanie i wspieranie przywracania lub utrzymywania w obiektach pierwotnych, historycznych funkcji.
- 8) Współudział w organizacji i współfinansowanie imprez kulturalnych, o zasięgu regionalnym, promujących dziedzictwo kulturowe.
- 9) Promowanie szlaków turystycznych o znaczeniu regionalnym, wyznaczonych w oparciu o najcenniejsze obiekty zabytkowe regionu.
- 10) Podejmowanie działań w otoczeniu szlaków turystycznych poprzez m.in. oznakowanie nowych atrakcji i obiektów zabytkowych, realizację niezbędnego zagospodarowania turystycznego oraz uwzględnianie punktów stykowych szlaków,
- 11) Współorganizacja i rozszerzenie formuły Europejskich Dni Dziedzictwa.

Skład Zespołu do spraw opracowania projektu „Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2016-2019 (Uchwała Nr 30/312/15/V Zarządu Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 9 czerwca 2015 r.):

Magdalena Bartoś	Kierownik Muzeum w Morągu, Oddział Muzeum Warmii i Mazur,
Wiesława Chodkowska	Starszy Kustosz w Muzeum Budownictwa Ludowego-Park Etnograficzny w Olsztynku,
Zdzisław Fadrowski	Dyrektor Departamentu Kultury i Edukacji,
dr Iwona Liżewska	Kierownik Oddziału Terenowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Olsztynie,
Katarzyna Matusiewicz Marek Stanisław Misztal	inspektor w Departamencie Kultury i Edukacji, Burmistrz Miasta i Gminy Młynary,
prof. dr hab. Krzysztof Młynarczyk	Dziekan Wydziału Kształtowania Środowiska i Rolnictwa Uniwersytetu Warmińsko Mazurskiego, Kierownik Katedry Architektury Krajobrazu,
Agnieszka Mrozek	Kierownik Pracowni Projektowej w Warmińsko-Mazurskim Biurze Planowania Przestrzennego w Olsztynie,
Ryszard Należyty	Zastępca Dyrektora Powiatowego Zespołu Obsługi Szkół i Placówek Oświatowych,
dr Piotr A. Nowakowski	Kierownik Działu Archeologiczno Historycznego w Muzeum Bitwy pod Grunwaldem,
Maria Przytocka	Sekretarz Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków Oddział Warmińsko-Mazurski,
Marek Szter	Radny Województwa Warmińsko Mazurskiego,
Grzegorz Świętochowski	główny specjalista w Muzeum Warmii i Mazur,
Joanna Wańkowska-Sobiesiak	Pełnomocnik Wojewody ds. Mniejszości Narodowych,
Weronika Wojnowska	Kierownik Działu Sztuki i Rzemiosła Artystycznego w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku.

V. ANEKSY

Aneks nr 1. Parki kulturowe proponowane do utworzenia w województwie warmińsko-mazurskim

- 1) Kwitajny, gm. Pasłęk, zespół pałacowo-parkowy wraz z folwarkiem, wsią folwarczną i kościołem
- 2) Szymbark, gm. Iława, zespół rezydencjonalno-parkowy wraz z założeniem folwarcznym i kształtowanym krajobrazem rolniczym,
- 3) Kadyny, gm. Tolkmicko, zespół pałacowo-parkowy wraz z folwarkiem, wsią i pozostałościami dawnej manufaktury,
- 4) Hejdyk, gm. Pisz, drewniana zabudowa wsi,
- 5) Klon, gm. Rozogi, drewniana zabudowa wsi,
- 6) Jelonki, gm. Rychliki, układ ruralistyczny z zachowaną tradycyjną zabudową (domy podcieniowe) oraz infrastrukturą związaną z Kanałem Elbląskim,
- 7) Łęcze, gm. Tolkmicko, układ ruralistyczny wraz z tradycyjną zabudową charakterystyczną dla regionu Powiśla,
- 8) Zabrost Wielki, gm. Węgorzewo, przykład kompleksowej odbudowy wsi z początku XX w., wykorzystującej idee architektury regionalnej,
- 9) Anuszewo, gm. Pisz, zachowana w oryginalnym stanie wieś mazurska z drewnianą zabudową,
- 10) Pilwa, gm. Węgorzewo, układ wsi i zabudowa charakterystyczna dla budownictwa lat 20- tych XX w.
- 11) Starowerski Park Kulturowy, gm. Ruciane-Nida, obejmujący wsie Gałkowo, Wojnowo, Kadzidłowo, Iwanowo i Zameczek, związany z osadnictwem i kulturą starowierców,
- 12) Wyspa Giżycka z zespołem Twierdza Boyen, miasto Giżycko,
- 13) Faryny, wraz z historyczną zabudową wsi, gm. Rozogi
- 14) Kompleks obronny w Weklicach, gm. Elbląg,
- 15) Kompleks obronny w Markajmach, gm. Lidzbark Warmiński,
- 16) Kompleks grodzisk Próchnik- Łęcze, gm. Elbląg/Tolkmicko,
- 17) Cmentarzysko Kurhanowe w Piórkowie, gm. Płoskinia,
- 18) Zespół grodzisk (Święty Gaj) w Kwietniewie, gm. Rychliki,
- 19) Truso – Janowo Pomorskie, gm. Elbląg – wczesnośredniowieczna osada portowo-handlowa nad Jeziorem Drużno,
- 20) Grodzisko w okolicy Tolkmicka – pozostałość umocnień obronnych oraz współczesnych im dróg,
- 21) System obronny w postaci wałów i rowów w okolicy leśniczówki Marszałki, gm. Srokowo,
- 22) Park kulturowy wsi Staświny, gm. Miłki,
- 23) Zespół grodzisk w okolicach Bukwałdu-Cerkiewnika-Barczewka-Barczewa-Bartąga, pow. Olsztyn,
- 24) Mosty w Stańczykach, gm. Dubeninki,
- 25) Osiedle Zatorze w Morągu – zespół architektoniczny z lat 20-tych XX wieku, wg projektu Kurta Fricka z Królewca.

Wskazane obszary i zespoły proponowane do utworzenia parków kulturowych nie wykluczają wytypowania innych obszarów, jeśli tylko charakteryzują się one znaczącymi wartościami kulturowymi i krajobrazowymi.

Aneks nr 2. Obiekty i zespoły proponowane do uznania za pomniki historii na terenie województwa warmińsko-mazurskiego

- 1) Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim.
- 2) Sanktuarium pielgrzymkowe w Stoczku Klasztornym, gm. Kiwity.
- 3) Sanktuarium pielgrzymkowe w Świętej Lipce, gm. Reszel.
- 4) Sanktuarium pielgrzymkowe wraz z Kalwarią w Głotowie, gm. Dobre Miasto.
- 5) Zamek Kapituły Warmińskiej w Olsztynie.
- 6) Gietrzwałd - wieś warmińska z sanktuarium pielgrzymkowym.
- 7) Reszel - założenia urbanistyczne starego miasta z przedmieściami.

Wskazane obszary i zespoły proponowane do uznania za pomniki historii nie wykluczają wytypowania innych obszarów, jeśli tylko charakteryzują się one znaczącymi wartościami kulturowymi i krajobrazowymi.

Aneks nr 3. Pomniki historii proponowane do objęcia ochroną UNESCO w ramach Listy Światowego Dziedzictwa.

- 1) „*Kanał Elbląski*”,
- 2) „*Frombork – zespół katedralny*”.

Wskazane pomniki historii proponowane do objęcia ochroną UNESCO w ramach Listy Światowego Dziedzictwa nie wykluczają innych obiektów, jeśli tylko reprezentują unikatową, uniwersalną wartość.

Aneks nr 4. Powiązania Programu Opieki nad zabytkami województwa warmińsko-mazurskiego z dokumentami programowo-strategicznymi szczebla krajowego i regionalnego

1. Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014-2017

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, uchwalony przez Radę Ministrów 24 czerwca 2014 roku jest instrumentem wykonawczym dla Strategii Kapitału Społecznego 2020. Jednym ze strategicznych założeń Krajowego programu jest wzmocnienie synergii działania organów ochrony zabytków, w tym tworzenie podstaw współdziałania z organami samorządu terytorialnego. Program jest nowym instrumentem wykonywania zadań publicznych z zakresu prawnej ochrony dziedzictwa kulturowego. Celem krajowego programu jest stworzenie warunków niezbędnych do realizacji zadań wynikających z Ustawy. Jego opracowanie zostało powierzone ministrowi właściwemu dla spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, który inicjuje i sporządza go przy pomocy Generalnego Konserwatora Zabytków.

W Krajowym programie, przyjmowanym na okresy 4-letnie, powinno się określić w szczególności cele i kierunki działań oraz zadania w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, warunki i sposób finansowania planowanych działań, a także harmonogram ich realizacji.

2. Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004–2020

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2013 została przyjęta przez Rząd RP 21 września 2004 r. Zakres Strategii został podporządkowany głównie regionom, jako podstawowym jednostkom podziału terytorialnego. Metodologia dokumentów strategicznych wchodzących w skład Narodowego Planu Rozwoju na lata 2007-2013 zobowiązuje Ministra Kultury do wydłużenia horyzontu czasowego Strategii Rozwoju Kultury do 2020 roku. Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020, bazując na przyjętej przez Radę Ministrów 21 września Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2013, rozszerza jej zakres do roku 2020. Celem strategicznym Strategii jest zrównoważenie rozwoju kultury w regionach. Jego realizacja odbywać się będzie przez osiągnięcie celów częściowych.

W celu wdrożenia tej strategii w dziedzinie ochrony zabytków w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego opracowano programy. Programy ogłaszane co roku decyzją Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, stanowią podstawę do ubiegania się o środki resortu na zadania z zakresu kultury realizowane przez jednostki samorządu terytorialnego, instytucje kultury, instytucje filmowe, szkoły i uczelnie artystyczne, organizacje pozarządowe oraz podmioty gospodarcze. Wśród programów wskazanych na 2016 rok, które bezpośrednio dotyczą dziedziny ochrony zabytków należy wymienić:

Dziedzictwo Kulturowe – podstawowym celem programu jest: ochrona i zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, zwiększanie narodowego zasobu dziedzictwa kulturowego (w tym dziedzictwa archeologicznego), kompleksowa rewaloryzacja zabytków, zwiększenie roli zabytków i muzealiów w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości poprzez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych, poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji, zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów

przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę oraz na wypadek sytuacji kryzysowych, udostępnianie zabytków na cele publiczne. Program realizowany jest w ramach 4 priorytetów: rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych, rozwój instytucji muzealnych, ochrona dziedzictwa narodowego poza granicami kraju, ochrona zabytków archeologicznych,

Promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego – celem programu jest zwiększenie efektywności wykorzystania środków europejskich na rzecz rozwoju kultury. Program polega na dofinansowaniu przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego wkładu krajowego do wybranych projektów kulturalnych, realizowanych ze środków europejskich, w ramach programu dofinansowane będą m.in. projekty z zakresu ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego.

3. Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego do 2025 roku (Uchwała Nr XXVIII/553/13 Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego z 25 czerwca 2013 roku)

Strategia definiuje główne cele i kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego województwa, ma pełnić funkcje realnego narzędzia zarządzania regionem, przybliżającym do realizacji wizji rozwojowej Warmii i Mazur.

Dokument określa priorytety strategiczne, w których podnosi znaczenie wartości kulturowych wpływających na walory turystyczne regionu i za mocne strony wskazuje „*obszary przyrodnicze prawnie chronione oraz zabytki*” oraz „*bogactwo kulturowe etniczne, w tym różnorodność narodowa i etniczna*”.

W przejętych w dokumencie celach strategicznych oraz obszarach strategicznej interwencji ujęta jest problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego i jej znaczenie, m.in. wprowadzenie Kanału Elbląskiego na listę kulturowego dziedzictwa UNESCO, wykorzystanie „*różnorodności kulturowej złożoności Warmii i Mazur*” we współpracy międzyregionalnej, zwiększenie atrakcyjności turystycznej (nasycenie obiektami zabytkowymi), rewitalizacja miast.

4. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa warmińsko-mazurskiego (Uchwała nr VII/164/15 Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 27 maja 2015 r.).

W Planie wskazuje się na znaczenie i zasoby dziedzictwa kulturowego regionu, szczególnie, że razem z istniejącymi zasobami i walorami środowiska przyrodniczego decydują o atrakcyjności turystycznej i stanowią podstawę do tworzenia przewagi konkurencyjnej województwa.

W dokumencie, dla realizacji polityki przestrzennej w odniesieniu do środowiska przyrodniczego i kulturowego przyjęto kierunek „*Ochrona i kształtowanie najcenniejszych zasobów środowiska przyrodniczego i kulturowego, w tym ochrona krajobrazów*”. Dla realizacji tego kierunku sformułowano ustalenia, zasady i działania w zakresie:

- zachowania i ochrony tożsamości oraz różnorodności kulturowej regionu, znajdujących swój wyraz w zachowanych elementach historycznych struktury przestrzennej województwa,
- zachowania, ochrony i utrzymania w dobrym stanie najważniejszych w skali regionalnej i ponadregionalnej obiektów zabytkowych,
- przeciwdziałania negatywnym zjawiskom mającym wpływ na stan obiektów zabytkowych jako ważnego elementu polityki przestrzennej regionu.

Aneks nr 5 „Konwencje i porozumienia międzynarodowe”

1. Konwencja w sprawie ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego

Konwencja przyjęta została 16 listopada 1972 r. w Paryżu na siedemnastej sesji Konferencji Generalnej ONZ dla Wychowania, Nauki i Kultury (UNESCO). Ratyfikowana przez Polskę 6 maja 1976 r. (Dz. U. z dnia 30 września 1976 r.)

W myśl dokumentu „za dziedzictwo kulturalne i naturalne” uważane są:

- zabytki: dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, groty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki,
- zespoły: budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swą architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki,
- miejsca zabytkowe: dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego.

Za „dziedzictwo naturalne” uważane są:

- pomniki przyrody utworzone przez formacje fizyczne i biologiczne albo zgrupowania takich formacji, przedstawiające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia estetycznego lub naukowego,
- formacje geologiczne i fizjograficzne oraz strefy o ściśle oznaczonych granicach, stanowiące siedlisko zagrożonych zagładą gatunków zwierząt i roślin, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia nauki lub ich zachowania,
- miejsca lub strefy naturalne o ściśle oznaczonych granicach, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia nauki, zachowania lub naturalnego piękna.

Konwencja określa zakres ochrony dziedzictwa na poziomie krajowym i międzynarodowym i w tym celu ustanowiła Międzynarodowy Komitet Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego prowadzący Listę Dziedzictwa Światowego, utworzyła Fundusz Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego, określiła warunki i tryb udzielania pomocy międzynarodowej.

Państwa – Strony Konwencji „*będą się starały wszelkimi właściwymi środkami, a w szczególności przez ustalanie odpowiednich programów oświatowych i informacyjnych, wzmacniać w swoich społeczeństwach poszanowanie i przywiązanie do dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*”.

W dniu 6 maja 1976 r. Konwencja w całości została ratyfikowana przez Polskę (publikowana w Dz. U. z 1976 r., Nr 32, poz. 190). Utworzony został Polski Komitet ICOMOS. W 2012 r. zostały opracowane „*Wytyczne operacyjne do realizacji konwencji światowego dziedzictwa*”, określające m.in. kryteria wpisu dóbr.

2. Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona)

Konwencja została sporządzona w La Valetta dnia 16 stycznia 1992 r. Celem jest ochrona dziedzictwa archeologicznego jako źródła zbiorowej pamięci europejskiej i jako instrumentu do badań historycznych i naukowych. Zapisy konwencji definiują dziedzictwo archeologiczne, identyfikują je i przedstawiają środki ochrony. Odnoszą się do zagadnień związanych z finansowaniem badań i konserwacji, gromadzeniem i rozpowszechnianiem badań naukowych, kształtowaniem świadomości publicznej, zapobieganiem niedozwolonemu obiegowi przedmiotów dziedzictwa archeologicznego, a także wzajemną pomocą techniczną i naukową.

Funkcje kontrolne nad stosowaniem niniejszej konwencji sprawuje Komitet Ekspertów powołany przy Komitecie Ministrów Rady Europy. W imieniu Rzeczypospolitej Polskiej 13 grudnia 1995 Prezydent Rzeczypospolitej przyjął i ratyfikował Konwencję (opublikowana w Dz. U. z 1996 r., Nr 120, poz. 564).

3. Europejska konwencja krajobrazowa

Konwencja sporządzona została we Florencji w dniu 22 października 2000 r. W imieniu Rzeczypospolitej Polskiej ten dokument przyjął i ratyfikował w dniu 24 czerwca 2004 r. Prezydent Rzeczypospolitej (opublikowany w Dz. U. z 2006, Nr 14, poz. 98).

Celem Konwencji jest promowanie ochrony, zarządzania i planowania krajobrazu, a także organizowanie współpracy europejskiej w zakresie zagadnień dotyczących krajobrazu.

Środkami dla realizacji tego celu są w szczególności: prawne uznanie krajobrazu jako istotnego komponentu otoczenia ludzi oraz podstawy ich tożsamości, ustanowienie i wdrożenie polityki w zakresie jego ochrony, zintegrowania krajobrazu z własną polityką w zakresie planowania regionalnego i urbanistycznego oraz z własną polityką kulturalną, środowiskową, rolną, społeczną i gospodarczą, która bezpośrednio lub pośrednio oddziałuje na krajobraz.

Jednocześnie strony ratyfikujące Konwencję zobowiązały się do podejmowania działań na rzecz szkolenia specjalistów w zakresie oceny krajobrazu, promowania multidyscyplinarnych programów szkolenia dotyczących polityki, ochrony, gospodarki i planowania w zakresie krajobrazu, przeznaczonych dla specjalistów w sektorze prywatnym i publicznym oraz dla stowarzyszeń związanych z krajobrazem, a ponadto do promocji nauki w szkołach i na uniwersytetach, która odnosi się do dziedzin związanych z krajobrazem i zagadnieniami jego ochrony, gospodarki i planowania. Jednocześnie strony Konwencji zobowiązały się do podejmowania działań na rzecz zidentyfikowania swoich własnych krajobrazów na całym obszarze terytorium własnego kraju.

4. Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, Paryż 2003

Konwencja została przyjęta na 32 sesji Konferencji Generalnej UNESCO w październiku 2003 roku. Konwencja została ratyfikowana 8 lutego 2011 przez Prezydenta RP (Dz. U z 2011, Nr 172, poz. 1018). Konwencja przyjmuje następujące cele:

- ochronę niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- zapewnienie poszanowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego wspólnot, grup i jednostek,
- wzrost, na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym, świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz zapewnienie, aby dziedzictwo to było wzajemnie doceniane,
- zapewnienie międzynarodowej współpracy i pomocy.

Jednocześnie Konwencja podaje znaczenie „*Niematerialnego dziedzictwa kulturowego*” i jego ochrony:

„*Dla celów niniejszej Konwencji:*

"Niematerialne dziedzictwo kulturowe" oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności - jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową - które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności. Dla celów niniejszej Konwencji, uwaga będzie skierowana wyłącznie na takie niematerialne dziedzictwo kulturowe, które jest zgodne z istniejącymi instrumentami międzynarodowymi w dziedzinie praw człowieka, jak również odpowiada wymogom wzajemnego poszanowania między wspólnotami, grupami i jednostkami, oraz zasadom zrównoważonego rozwoju”.

"Niematerialne dziedzictwo kulturowe", w rozumieniu ustępu 1, przejawia się między innymi w następujących dziedzinach:

- tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- sztuki widowiskowe,
- zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne,
- wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata,
- umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

"Ochrona" oznacza środki mające na celu zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w tym jego identyfikację, dokumentację, badanie, zachowanie, zabezpieczenie, promowanie, wzmacnianie i przekazywanie, w szczególności poprzez edukację formalną i nieformalną, jak również rewitalizację różnych aspektów tego dziedzictwa.